

CRESKE OPĆINE U SVJETLU ISPRAVE OD 5. LISTOPADA 1283. I PITANJE KONTINUITETA DALMATINSKIH GRADSKIH OPĆINA

L u j o M a r g e t i ć, Rijeka

I. UVODNA NAPOMENA

Ispravu od 5. listopada 1283. prema kojoj je mletačko Veliko vijeće odobrilo sporazum između Marina Maurocena, osorskog kneza i stanovništva otoka Cresa, izdao je Š. Ljubić još 1868. god. u svojim Listinama.¹ Kako je ta isprava vrlo važna za upoznavanje razvoja kvarnerskih općina u srednjem vijeku i kako je čitanje što ga je Ljubić predložio u mnogim pojedinostima pogrešno, to ćemo u ovome radu pokušati predložiti pravilnije čitanje isprave i nakon toga izvršiti pravno-povijesnu analizu te isprave bar u onim njezinim aspektima što se tiču odnosa creske općine prema knezu i prema Veneciji, funkcioniranja te općine i uopće njezina razvoja.

II. TEKST ISPRAVE I NJEGOVA KRITIKA

Ljubić je ispravu izdao držeći se teksta iz *Commemorialiuma*.² Pri svom prijedlogu čitanja držali smo se teksta iz *Codexa Trevisaneusa*³ jer je on bez sumnje točniji, ali dajemo istodobno i odstupanja od tog teksta što se nalaze u *Commemorialiumu* i u Ljubića.

¹ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike I*, Zagreb 1868, 136—137.

² U Mletačkom arhivu nalazi se *Commemorialium* pod br. 651, a sama isprava nalazi se u Reg. I. na str. 250—251.

³ *Codex Trevisaneus* Mletačkog arhiva sadržava analiziranu ispravu na str. 380—381. Ljubić je bez sumnje dao prednost *Commemorialiumu* s razloga što se upisi u te knjige »mogu smatrati kao službeni i vjerodostojni« [T. S m i č i k l a s, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje: CD) II, Zagreb 1904, XXII] i što se najvjerojatnije radi o prijepisu iz XIV st. (usp. Ljubić, n. dj. X). Obratno, *Codex Trevisaneus* »ne ima službenog značaja«, a »rukopis je iz XV ili početka XVI vijeka« (Smičiklas, n. dj. XXII). Usporedba prijepisa isprave iz 1283. god. u zbirci *Commemorialiuma* s prijepisom u *Codexu Trevisaneusu* dokazuje da je *Codex* mnogo pouzdaniji. Ne bi li trebalo ponovno pročitati bar najvažnije isprave što ih je izdao Ljubić?

Evo najprije izvornog teksta:

In⁴ dei nomine amen. Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi millesimo ducentesimo octuagesimo tercio⁵ die quinto⁶ octubris⁷ duodecime indictionis. Capta fuit pars in maiori consilio Venetiarum quod infrascripta concordia tractata per nobiles viros dominos⁸ Michaellem Doro⁹ et Marcum Bembo inter nobilem virum dominum¹⁰ Marinum Maurocenum comitem Auserensem ex una parte et homines insule comitatus eiusdem ex altera et omnia et singula inferius comprehensa debeant esse firma et attendi et observari fieri et compleri, tam per ipsum comitem in quantum spectat ad eum, quam per homines dicte insule in quantum spectat ad eos¹¹ homines. Inprimis¹² debet habere ipse¹³ dominus¹⁴ comes libras octingentas¹⁵ ad paruos¹⁶ omni anno usque ad uitam¹⁷ dicti¹⁸ domini comitis pro¹⁹ rata:²⁰ tam si refutaret, quam si de hoc seculo transmigraret et de omnibus bannis et conde(m)nationibus tocius²¹ insule, que banna omnia et conde(m)nationes debeant peruenire²² in comune dicte insule, quos denarios dicti de insula soluant²³ ipsi domino comiti uel eius nuncio, videlicet medietatem in medio anno²⁴ et aliam medietatem in fini (!)²⁵ anni, sub pena tertij,²⁶ credito solo²⁷ uerbo²⁸ ipsius domini comitis et de hoc fieri debeat publicum instrumentum. Item debet²⁹ habere dictus dominus comes

⁴ Commemorialium (dalje: Com.) i Ljubić (dalje: Lj.) imaju slijedeći uvodni tekst: Confirmatio concordij facti inter dominum Marinum Maurocenum comitem Chersii et homines insule Chersii per dominos Michaellem Doro et Marcum Bembo ex socio p. 176 extra rubricam.

⁵ Com. Lj.: Anno dominice, incarnationis MCCLXXXIII.

⁶ Com. Lj.: V.

⁷ Com. Lj.: octobris

⁸ Com. Lj.: NN. VV. DD.

⁹ Com. Lj.: Dauro.

¹⁰ Com. Lj.: N. V. D.

¹¹ Com. Lj.: ipsos.

¹² Com. Lj.: Imprimis.

¹³ Com. Lj.: omm. ipse

¹⁴ Com.: D.

¹⁵ Com. Lj.: LXXX.

¹⁶ Lj.: parvos.

¹⁷ Com. Lj.: vitam.

¹⁸ Com. Lj.: omm. dicti

¹⁹ Com. Lj.: per.

²⁰ Com. Lj.: rattam.

²¹ Com. Lj.: totius.

²² Lj. pervenire.

²³ Com. Lj.: solvere teneantur.

²⁴ Com. Lj.: anni.

²⁵ Com. Lj.: fine.

²⁶ Com. Lj.: tertii.

²⁷ Com. Lj.: soli.

²⁸ Com. Lj. verbo.

²⁹ Lj.: debeat.

ad soluendum³⁰ regaliā³¹ domini ducis librarum septingentarum³² ad viginti-septem³³ denarios pro grossis omni anno videlicet medietatem in medio anno, et aliam medietatem in fine anni. Et pro hiis³⁴ homines dicte insule habere debeant omnia scolia, omnes terras, muclam³⁵ omnes redditus³⁶ et intratas qui et que spectant ad dictum comitatum. Item quod³⁷ dominus comes cum hominibus dicte insule debeat eligere iudices³⁸ quos ipse dominus comes confirmare debeat, stando dicti iudices in suo regimine per menses sex³⁹ et non plus, regendo ipse dominus comes dictam insulam secundum quod in sua concessione continetur; et de dictis iudicibus, qui fuerint electi⁴⁰ dominus comes nichil ab ipsis debeat habere. Item equitando ipse dominus comes per insulam, stando in campaneam,⁴¹ tam ad prandium quam ad cenam uel ad merendinam,⁴² debet⁴³ accipere cum sua familia carnes secundum consuetudinem dicte insule. Item⁴⁴ dictus dominus comes in Kerso⁴⁵ accipere non possit, nec accipi facere de herbis in ortis⁴⁶ hominum de Kerso⁴⁷ nec vuam(!)⁴⁸ neque⁴⁹ ficus⁵⁰ eorum vineis,⁵¹ dando ipsi domino comiti tantam⁵² terram,⁵³ quam faciat ortum⁵⁴ uel⁵⁵ ortos⁵⁶ qui sint ipsi⁵⁷ et sue^{57a} familie ad sufficientiam⁵⁸ in bono loco. Item

³⁰ Lj.: solvendum.

³¹ Lj. regalia.

³² Com. Lj.: 700.

³³ Com. Lj.: 27.

³⁴ Com. Lj.: his.

³⁵ Com. Lj.: Muclam.

³⁶ Com. Lj.: reditus.

³⁷ Nullus precrtano; Com. Lj.: dictus.

³⁸ Com. Lj.: iudices eligere.

³⁹ Lj. septem.

⁴⁰ Com. Lj.: ellecti.

⁴¹ Com. Lj.: campanea

⁴² Lj.: marendam.

⁴³ Lj.: debeat.

⁴⁴ Com. Lj.: post item add.: quando.

⁴⁵ Com. Lj.: Chersio.

⁴⁶ Com. Lj.: hortos.

⁴⁷ Com. Lj.: Chersio.

⁴⁸ Lj.: uvam.

⁴⁹ Com. Lj. seu.

⁵⁰ Com. Lj.: post ficus add. in.

⁵¹ Com. Lj.: vinetis.

⁵² Com. Lj.: tot.

⁵³ Com. Lj.: terras.

⁵⁴ Com. Lj.: hortum.

⁵⁵ Lj.: vel.

⁵⁶ Com. Lj.: hortos.

⁵⁷ Com. Lj.: ipsius.

^{57a} Com. Lj.: ipsius

⁵⁸ Lj.: sufficientium.

quod homines insule soluere⁵⁹ debent⁶⁰ ipsi domino comiti medietatem galinarum⁶¹ ipsius⁶² anni presentis. Item quod dictus dominus comes remittit dictis hominibus insule pro predictis que sibi soluunt⁶³ et dant, omnes angarias et alia que comitatu facere⁶⁴ tenebantur⁶⁵ excepto quod eum⁶⁶ debent portare⁶⁷ Venetias et ipsum ducere⁶⁸ de Venetiis in insulam⁶⁹ secundum consuetudinem, hinc retro habitam in dictam insulam.⁷⁰ Item quod omnes questiones que fuerunt et que⁷¹ sunt ventilate coram domino duce et suo consilio inter dictum dominum comitem et dictos homines insule, tam pro comuni^{71a} quam pro diuiso,⁷² usque ad hunc presentem diem debeant esse casse et uane⁷³ et nullius ualloris.⁷⁴ Et hoc intelligit⁷⁵ dictus dominus comes solummodo de offensionibus habitis cum comunibus⁷⁶ dicte insule et cum hominibus datis in scriptis dominis predictis⁷⁷ Michaeli^{77a} et Marcho⁷⁸ Bembo. Infrascripti dati fuerunt⁷⁹ in scriptis. Inprimis Budissa, fratres et nepotes⁸⁰ Crena^{80a} Permane,⁸¹ Calua⁸² et Androsio,⁸³ omnes de Aussero.⁸⁴ Item Drasegna,⁸⁵ Bochina,⁸⁶ Bertolus,^{86a} Johanes del

⁵⁹ Lj.: solvere.

⁶⁰ Com. Lj.: debeant.

⁶¹ Lj.: gallinarum.

⁶² Com. Lj.: istius.

⁶³ Lj.: solvunt.

⁶⁴ Com. facere comitatu; Lj.: facere comitatus.

⁶⁵ Lj.: tenebant.

⁶⁶ Com. Lj.: cum.

⁶⁷ Com. Lj.: portare debeant Venetias.

⁶⁸ Lj.: ducem (comitem).

⁶⁹ Com. Lj.: insula.

⁷⁰ Com. Lj.: in dicta insula.

⁷¹ Com. Lj.: omm. que

^{71a} Com. Lj.: communi

⁷² Lj.: diuiso.

⁷³ Lj.: vane.

⁷⁴ Com. Lj.: valoris.

⁷⁵ Com. Lj.: intelligit; post intelligit add.: dictus.

⁷⁶ Com. Lj.: hominibus.

⁷⁷ Com. predictis DD.; Lj.: predictis dominis.

^{77a} Com. Lj. port Michaeli add.: Dauro

⁷⁸ Com. Lj.: Marco.

⁷⁹ Com. Lj.: fuerunt dati.

⁸⁰ Com. Lj. nepotes et fratres.

^{80a} Com. Lj.: Cerna

⁸¹ Com. Lj.: permano.

⁸² Com. Lj.: Balva.

⁸³ Com. Lj.: Androsso.

⁸⁴ Com. Lj.: Ausero.

⁸⁵ Com. Lj.: Bassigna.

⁸⁶ Com. Lj.: Bochigna.

^{86a} Com. Lj.: Bartolus

Uisconte⁸⁷ et⁸⁸ Petrus Regine⁸⁹ omnes de Kresso(!).⁹⁰ Item quod iudices insule qui nunc sunt et per tempora stare debebant(!)⁹¹ in regimine ad vitam dicti domini comitis debeant esse conuenienter⁹² satisfacti pro communi in prouisione⁹³ ipsius domini comitis et aliorum bonorum hominum dicte insule, saluo⁹⁴ si comune⁹⁵ nollet prouidere⁹⁶ de ipsis quod remaneat⁹⁷ in suo iudicatu, saluo⁹⁸ quod Cerna Permane⁹⁹ Auseri¹⁰⁰ accipere possit quatuor homines de¹⁰¹ Ausero¹⁰² pro parte sua ad eius uoluntatem,¹⁰³ et comune¹⁰⁴ Auseri possit accipere alios quatuor, habendo dictum dominum¹⁰⁵ comitem in medio¹⁰⁶ per ambas partes ad diffinendum¹⁰⁷ et satisfaciendum¹⁰⁸ fieri ipsi permano pro comuni de denariis quos ipse permanus soluit¹⁰⁹ et dedit dicto domino comiti pro dicto permano et omnia illa que maior pars ipsorum¹¹⁰ dixerit de predictis, sint et esse debeant firma et rata. Et ea¹¹¹ que per minorem partem ipsorum dicta fuerint esse debeant cassa et uana¹¹² et nullius ualloris,¹¹³ saluo¹¹⁴ si¹¹⁵ dictum est de aliis iudicibus superius nominatis, si nolent facere prouidere¹¹⁶ sibi permano quod remaneat etiam in suo permanatu. Item quod de omnibus furtis et aliis¹¹⁷ offensionibus,¹¹⁸

⁸⁷ Com. Lj.: Jo. Delvisconte.

⁸⁸ Lj. post et add. et.

⁸⁹ Com. Lj.: Regina.

⁹⁰ Com. Lj.: Chersio.

⁹¹ Com. Lj.: debebunt.

⁹² Lj. conuenienter. Poslije conuenienter dolazi u tekstu riječ satisfactum, i to precrtana.

⁹³ Lj.: provisione.

⁹⁴ Lj.: salvo.

⁹⁵ Lj.: contra.

⁹⁶ Lj.: providere.

⁹⁷ Lj.: maneat.

⁹⁸ Lj.: salvo.

⁹⁹ Com. Lj.: Permani.

¹⁰⁰ Com. Lj.: Ausero.

¹⁰¹ Com. Lj.: omm. de

¹⁰² Com. Lj.: Auseri.

¹⁰³ Com. Lj.: uoluntatem.

¹⁰⁴ Lj.: contra.

¹⁰⁵ Com.: D.

¹⁰⁶ Com. Lj.: omm. in medio

¹⁰⁷ Com. Lj.: difiniendi.

¹⁰⁸ Com. Lj.: satisfiendi.

¹⁰⁹ Lj.: solvit

¹¹⁰ Com. Lj.: eorum.

¹¹¹ Com. Lj.: omnia.

¹¹² Lj.: uana.

¹¹³ Lj.: ualloris

¹¹⁴ Lj.: salvo.

¹¹⁵ Com. Lj.: sicut.

¹¹⁶ Com.: prouideri; Lj.: provideri.

¹¹⁷ Com. Lj.: omm. aliis

¹¹⁸ Com. Lj.: post offensionibus add.: aliis.

seu redditibus et honoranciis¹¹⁹ factis hinc retro quod ipse dominus comes cum suis iudicibus qui nunc sunt¹²⁰ possit facere rationem usque ad medium annum postquam postquam(!) comes predictus applicuerit in insula.

Item si furtum¹²¹ aliquod uel¹²² aliud¹²³ maleficium¹²⁴ factum fuisset hinc retro et concordium factum fuisset vnde¹²⁵ dictus¹²⁶ dominus comes deberet¹²⁷ habere bannum uult¹²⁸ dictus¹²⁹ dominus¹³⁰ comes quod deueniant¹³¹ in eum secundum consuetudinem insule usque ad medium annum. Et est sciendum quod solutio dictarum septingentarum librarum denariorum¹³² pro regalia domini ducis debet fieri dicto domino comiti sub pena tercij¹³³ credito soli uerbo¹³⁴ ipsius domini comitis. Terminus uero solutionis¹³⁵ pro¹³⁶ tam predictarum librarum septingentarum¹³⁷ quam suprascriptarum octingentarum librarum denariorum incepit¹³⁸ in proximo preterito festo sancti Michaelis de¹³⁹ mense septembri.¹⁴⁰

In cuius rey(!) fidem ad notitiam presentium et memoriam futurorum illustris dominus Johannes Dandolo dei gratia Venetiarum, Dalmatie atque Chroatie¹⁴¹ dux iussit¹⁴² presens scriptum sua bulla plumbea comuniri.¹⁴³ Datum et actum Venetiis dictum annum dominice incarnationis millesimo ducentesimo octuagesimo tercio die et indictione:¹⁴⁴

¹¹⁹ Com. Lj.: bonamanciis.

¹²⁰ Com. Lj.: sunt nunc.

¹²¹ Lj.: factum.

¹²² Lj.: vel.

¹²³ Lj.: aliquod.

¹²⁴ Lj.: malefactum

¹²⁵ Lj.: unde

¹²⁶ Com. Lj.: omm. dictus

¹²⁷ Lj.: debet

¹²⁸ Com. Lj.: vult.

¹²⁹ Com. Lj.: omm. dictus

¹³⁰ Com.: D.

¹³¹ Com.: deueniat; Lj.: deveniat.

¹³² Com. Lj.: danda

¹³³ Com. Lj.: tercii.

¹³⁴ Com. Lj.: verbi.

¹³⁵ Com. Lj.: omm. solutionis

¹³⁶ Com. Lj.: omm. pro

¹³⁷ Com. Lj.: septingentarum librarum.

¹³⁸ Com. Lj.: incipit.

¹³⁹ Com. Lj.: omm. de

¹⁴⁰ Com. Lj.: mensis septembris. Post septembris Com. add: Item in millesimo ducentesimo octuagesimo quarto die vigesimo tercio novembris capta fuit pars in maiori Consilio Venetiarum quod sicut (Lj. quod sicut omm.) continetur in concordia facta inter comitem Auseri et suos subiectos firmata per maius consilium alias (?) debeat attendi et observari per partes et facere attendi et observari.

¹⁴¹ Com. Lj.: Croatie.

¹⁴² Com. Lj.: iussit.

¹⁴³ Com. Lj.: muniri.

¹⁴⁴ Com. Lj.: eodem millesimo die vigesimo tercio novembris tertie decime indictionis.

A evo i našeg prijevoda:

U ime Boga, amen. Godine 1283. od utjelovljenja našeg gospodina Isusa Krista, dana 5. listopada 12. indikcije. U Velikom vijeću Venecije prihvaćen je zaključak da niže navedena nagodba provedena od plemenitih muževa gospode Mihajla Dora i Marka Bemba između plemenitog muža gospodina Marina Maurocena, osorskoga kneza s jedne strane i ljudi otoka njegova kneštva s druge i niže navedeno u cjelini i u pojedinostima treba biti čvrsto i da se pridržavaju i čine poštivati kao i da se ispunjavaju kako po samom knezu ukoliko se odnose na njega, tako po ljudima rečenog otoka ukoliko se odnose na te ljude.

Kao prvo sam gospodin knez treba imati 800 malih libara svake godine u obrocima dok živi rečeni knez odnosno dok ne odbije ili otiđe s ovoga svijeta i (to) od svih globa i osuda cijela otoka, a sve te globe i osude treba da ulaze u općinu rečena otoka, s time da te novce rečeni s otoka plaćaju samome gospodinu knezu ili njegovu opunomoćeniku, naime polovicu sredinom godine, a drugu polovicu na kraju godine, pod kaznom trećine, s time da se vjeruje samoj riječi samog gospodina kneza. I o tome treba učiniti javnu ispravu.

Dalje treba imati rečeni gospodin knez za podmirenje regalije gospodina dužda 700 libara po 27 dinara u grošu svake godine, naime polovicu u sredini godine, a drugu polovicu na kraju godine. I za to ljudi rečena otoka trebaju imati sve školjeve, sve zemlje, Muklu,^{144a} sve dohotke i primitke koji se odnose na rečeno kneštvo.

Dalje da gospodin knez s ljudima rečena otoka treba izabrati suce, koje treba potvrditi sam gospodin knez, s time da će rečeni suci ostati na svojoj dužnosti šest mjeseci i ne više, a sam gospodin knez vladat će rečenim otokom u skladu s onim što je sadržano u njegovoj koncesiji. I od rečenih sudaca što budu izabrani gospodin knez ne smije imati ništa.

Dalje prilikom prolaska na konju po otoku sam gospodin knez kad se nađe na poljima, bilo za ručak bilo za večeru ili doručak, smije uzimati sa svojom pratnjom meso u skladu s običajem otoka.

Dalje rečeni gospodin knez ne može uzimati ni dopustiti uzimanje trave u Cresu u vrtovima ljudi iz Cresa ni grožđa ni smokava iz njihovih vinograda, s time da dadu samome gospodinu knezu toliko zemlje prikladne za vrt ili vrtove koliko je dovoljno njemu samome i njegovoj pratnji, i to na dobrom mjestu.

Dalje, da ljudi otoka trebaju platiti samome gospodinu knezu polovicu kokoši same tekuće godine.

Dalje, da rečeni gospodin knez otpušta rečenim ljudima otoka za ono naprijed spomenuto što mu plaćaju i daju sva kulučenja (angarije) i ostalo što su bili obvezni činiti kneštvu, osim što ga moraju prevesti u Veneciju i voziti ga iz Venecije na otok u skladu s običajem koji je i prije postojao na rečenom otoku.

Dalje, da sve parnice što su bile i što su vođene pred gospodinom duždom i njegovim vijećem između rečena gospodina kneza i rečenih ljudi otoka —

^{144a} Danas Koludrac V. I. Beuc, Osorska komuna u pravno-povjesnom svijetlu, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* I 1953, 41

In die vero in Anno ab incarnatione dñi m̄i 1292 octavo die mensis octogesimo
 die pro curia civitatis Medie. Capta fuit per maiorem officium dñi
 festina condita narrantur et nobles dños dños exhereditati dños et dños et
 Jud nobles unum dñum quoniam dños dños dños dños dños dños dños
 nos Insule communi dños et alios et alios et singulis Insule dños dños
 de firma annuatim et alios dños dños dños dños dños dños dños
 dños dños dños dños dños dños dños dños dños dños dños dños
 hoc hinc ipse dños comes tibi contingens ad quos omni anno usque ad unum
 et dños comes per terra in si resurgetur et si per hoc sub inscriptione et
 omni banno et dños dños Insule. Que banno dños dños dños dños
 per veniens et dños dños Insule, quos dños dños de Insule dños ipse dños
 comiti ut ad unum dños dños dños dños dños dños dños dños
 dños et sine dños, sed pena dños, dños dños tibi in dños comes ad
 hoc fieri dños publicum Insule. Item dños hinc dños dños dños dños
 salendum rogata dños dños tibi septingentis dños dños dños dños
 et anno dños dños dños dños dños dños dños dños dños
 annu. et per hinc dños dños Insule hinc dños omnia paha. dños dños
 multa omni reddens et dños et que spectant ad dños comiti. Item
 per nullo dños comes in hinc dños Insule dños alios dños dños
 ipse dños comes dños dños dños dños dños dños dños dños
 meo per et in plus, rogata ipse dños comes dños Insule per
 et sua dños annos et de dños dños et fuerunt alios dños dños
 nihil ab ipse dños dños. Item annuatim ipse dños comes per Insule dños
 et dños dños in dños dños et ad cont. ut ad monasterium dños
 dños in sua familia comes per dños dños Insule. Item
 dños dños dños et dños dños no possit. nec dños fieri de dños
 et omni dños de dños, nec dños neq. fieri coram dños dños. in
 dños omni dños dños q. sanar omni ut omni et sine ipse et sine fa
 milia dños dños dños dños. Item q. dños Insule dños
 dños ipse dños omni dños dños dños in dños dños dños
 q. dños comes et comiti dños dños Insule q. dños omni dños
 et sine omni dños dños et alia que comiti fieri dños dños
 q. omni dños dños dños et ipse dños de dños et Insule dños
 dños dños sine omni hinc et dños Insule. Item q. dños dños
 omni dños et que sine dños dños dños dños et sine dños in
 dños dños omni et dños dños Insule in q. omni q. dños dños

Codex Trevisaneus (Mletački arhiv), 380–381:

kako u pogledu općinskih tako u pogledu privatnih stvari — sve do današnjega dana trebaju biti poništene i nevažeće i bez važnosti. I to gospodin knez razumijeva samo što se tiče povreda što ih je pretrpio sa strane općina rečena otoka i sa strane ljudi što su popisani sa strane naprijed navedene gospode Mihajla i Marka Bemba. Niže navedeni bili su popisani. Najprije Budiša, braća i nećaci Črna Perman, Kalvo i Androš, svi iz Osora. Dalje Draženja, Bočina, Bartol, Ivan Delvisconte i Petar Regine, svi iz Cresa. Dalje, da suci otoka koji su sada (na dužnosti) i koji će u svoje vrijeme trebati biti na dužnosti za života rečena gospodina kneza treba da budu pristojno podmireni po općini prema nahođenju samog gospodina kneza i drugih dobrih ljudi^{144b} rečenog otoka, osim ako ih općina ne bi htjela podmiriti, (u tom slučaju) ostaje u njegovoj nadležnosti. Jedino što Črna Perman iz Osora može uzeti četiri čovjeka iz Osora za svoju stranu po svojoj volji, a osorska općina može uzeti drugu četvoricu, s time da će rečeni gospodin knez biti (pridodan) u sredini po obim stranama za utvrđenje i zadovoljenje samog Permana po općini u pogledu novaca što ih je rečeni Perman isplatio i dao rečenom gospodinu knezu u ime rečenog Permana (?). I sve ono što veći dio njih bude rekao o naprijed rečenome neka bude i treba biti čvrsto i pravomoćno. A ono što bude rečeno po manjem dijelu njih neka bude poništeno i nevažeće i bez važnosti. Jedino, kao što je rečeno o ostalim sucima naprijed imenovanima, ako se neće pobrinuti da podmire njemu Permanu, da također (i to) ostane u njegovoj nadležnosti.

Dalje, da od svih krađa i ostalih povreda, kao i prihoda i počasti, što su do sada činjene, da sam gospodin knez sa svojim sucima koji su sada (na dužnosti) može tražiti izvršenje u roku od pola godine nakon što naprijed navedeni knez dođe na otok.

Dalje, ako je bila u prošlosti učinjena kakva krađa ili drugo zlodjelo i učinjena nagodba po kojoj rečeni gospodin knez treba imati globu, rečeni gospodin knez hoće da mu pripadnu u skladu s običajem otoka u roku od pola godine.

A treba znati da isplatu rečenih 700 libara novca za regalije gospodina dužda treba učiniti rečenom gospodinu knezu pod kaznom trećine s time da se vjeruje samoj riječi samoga gospodina kneza.

Rok pak isplate za kako naprijed rečenih 700 libara tako gore navedenih 800 libara novaca počinje prve iduće svetkovine sv. Mihajla u mjesecu rujnu.

Za javnu vjeru te stvari presvijetli gospodin Ivan Dandulo po milosti božjoj dužd Venecije, Dalmacije i Hrvatske naredio je zbog upoznavanja živućih i za spomen budućih (pokoljenja) opskrbiti ovo pismeno svojim olovnim pečatom. Dano i učinjeno u Veneciji rečene godine utjelovljenja gospodina 1283, dana i indikcije.

^{144b} Dobri ljudi su po Račkome, Nutarnje uređenje..., *Rad JAZU XCIX* 1890, 111 i d. »učestnici sudbene vlasti i pouzdani svjedoci u priepornih pitanjih«. O toj ustanovi v. opširno V. Goetz, *Die Entstehung der italienischen Kommunen im frühen Mittelalter, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaft* 1944, talijanski prijevod, *Le origini dei comuni italiani*, Milano 1965, 47—56. Goetz slično našem Račkome zaključuje: *Il bonus vir non si presenta mai come un funzionario: è sempre solo una persona di fiducia.*

Pravilno pročitan i preveden tekst je uglavnom jasan. Kao što se može uočiti, Commemorialium sadržava neke ozbiljnije očite greške koje u većoj mjeri kvare smisao teksta. Navodimo ovdje neke najvažnije:

— umjesto pravilnog »item (...) comes (...) accipere non possit (...) de herbis in ortis hominum de Cherso«. Com. a po njemu i Ljubić ima »item quando (...) comes (...) itd.«,

— umjesto pravilnog »et hoc inteligit (...) comes solummodo de offensionibus habitis cum comunibus (...)«. Com. a po njemu i Ljubić ima »et hoc inteligit (...) comes solummodo de offensionibus habitis cum hominibus (...)« čime se tekst potpuno mijenja,

— umjesto pravilnog »(...) de (...) honoranciis (...)« Com., a po njemu i Ljubić imaju »(...) de (...) bonamanciis (...)«,

— umjesto pravilnog »(...) solutio (...) librarum denariorum (...)« Com., a po njemu i Ljubić imaju »(...) solutio librarum danda (...)«.

Međutim, Ljubić je u svojem izdanju isprave počinio još i neke greške koje se ne mogu svesti na Commemorialium, već se radi jednostavno o pogrešnom čitanju. Tako umjesto »stando dicti iudices in suo regimine per menses sex«, Ljubić čita »stando dicti iudices in suo regimine per menses septem«; umjesto »ipsum (tj. kneza) ducere de Venetiis«, Ljubić čita »ipsum ducem (comitem) de Venetiis«; umjesto »si comune nollet providere«, Ljubić čita »si contra nollet providere«; umjesto »et comune Auseri possit accipere«, Ljubić čita »et contra Auseri possit accipere«; umjesto »item si furtum aliquod uel aliud maleficium factum fuisset«, Ljubić čita »item si factum aliquod vel aliquod malefactum factum fuisset«. ¹⁴⁵

Navedene greške ne samo da otežavaju analizu isprave, nego je na nekim važnim mjestima čine upravo nemogućom.

S druge strane, zanimljivo je da Codex Trevisaneus na nekim mjestima ima sigurno lošiji tekst od Commemorialiuma. Osobito je to slučaj s pogrešno napisanom riječi debebant koju Commemorialium, a po njemu i Ljubić, pravilno piše debebunt. Nadalje na jednom mjestu isprave Codex Trevisaneus ima »saluo si dictum est de aliis iudicibus...«, dok Commemorialium i s njim i Ljubić imaju bolje »saluo sicut dictum est de aliis iudicibus«. Ovo je vrlo važna okolnost. Ako je sasvim sigurno da Codex Trevisaneus ima na nekim mjestima netočan tekst, onda se moramo zapitati nismo li ovlašteni utvrditi i eventualne druge greške tog kodeksa koje nas sprečavaju u pravilnom razumijevanju pojedinog odlomka teksta. Naime, ako logika teksta imperativno zahtijeva izmjenu teksta po kodeksu koji se odnosi na izbor sudaca, onda se možemo pokušati okoristiti sličnim postupkom i na drugim mjestima isprave koja su ostala nejasna i nakon ispravka brojnih grešaka Commemorialiuma i Ljubića. I doista postoji u tekstu isprave po kodeksu jedan dulji odlomak koji je nakon ispravljanja grešaka iz Ljubićeva izdanja mnogo jasniji, ali koji još ne zadovoljava u cijelosti svojim smislom.

¹⁴⁵ Razumljivo je da nam nije ni na kraj pameti dati opću negativnu ocjenu Ljubićeva rada. On je neumornim radom omogućio daljnji napredak svih povijesnih grana u nas stvorivši im solidnu i široku osnovu za rad. Posve je jasno da je u takvom golemom poslu moralo biti i propusta i omaški. I naše čitanje sadržavalo je stanoviti broj grešaka na koje su upozorili recenzenti J. Lučić i I. Beuc. Koristimo se ovom prilikom da im se na tome zahvalimo.

Mislimo na dio isprave u kojem se govori o sporazumu što je postignut u vezi s nekim potraživanjima Črne Permana. Tekst tog dijela isprave prema Commemorialiumu i prema Ljubiću zaista nema nikakva smisla.¹⁴⁶ Tekst po kodeksu je mnogo jasniji i razumljiviji: između Črne Permana i osorske općine došlo je do spora o nekim novcima što ih je Črna Perman dao knezu »pro dicto permano«. Prema slovu sporazuma osniva se arbitražna komisija od 9 članova, od kojih 4 imenuje Črna, 4 osorska općina, a deveti član je sam knez. Odluka arbitražne komisije treba biti konačna, pravomoćna i izvršiva, a donosi se većinom glasova. Ako općina ne bi htjela namiriti Permana u skladu s odlukom arbitražne komisije, onda »remaneat etiam in suo permanatu«, kako kaže isprava. Moramo priznati da smisao ovog dijela isprave ipak nije do kraja pravno i logički zaokružen.

Prije svega, nema baš mnogo pravne logike u riječima sporazuma po kojima je spor između Črne i osorske općine izbilo zbog novaca što ih je Črna dao knezu »pro ipso permano«, tj. sam za sebe. Ako je Črna dao neke novce knezu za neki svoj dug i za neku svoju obvezu, onda do spora između općine i Črne jednostavno nije moglo doći jer se čitava stvar nije ni najmanje ticala osorske općine. Naprotiv po pravnoj logici do spora nije moglo doći drukčije nego da je Črna Perman platio knezu neki općinski dug i nakon toga tražio od općine da mu naknadi tu isplatu. Općina se slaže s time da mu naknadi nešto, ali ne cijeli iznos. Prema tome, čini nam se da točni tekst spornih riječi treba da bude »pro dicto comune«, a ne »pro dicto permano«. Najvjerojatnije je do te greške došlo običnim lapsus calami koji je razumljiv jer je pisar isprave upravo u tom dijelu isprave češće susretao riječi comune i permano pa ih je na jednom mjestu nehotice zamijenio.

Ostaje još nejasan izričaj »quod remaneat etiam in suo permanatu«. Nije naime jasno što je to permanat i o čijem se permanatu radi. Ako ne bismo htjeli vršiti ispravke u tekstu, onda bismo mogli zaključiti da je permanat neka općinska služba i da Črna obavlja funkciju permana.¹⁴⁷ To bi istodobno

¹⁴⁶ To je i razlog zašto ga nije nitko ni pokušao objasniti. V. Novak, Supertarski kartular, Zagreb 1952, 183. navodi tekst i ističe njegovu veliku važnost, ali ga ni jednom jedinom riječju ne objašnjava. S. Mitis, Storia dell'isola di Cherso — Ossero dal 476 al 1409, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, (= Atti e memorie), vol. XXXVII, Parenzo 1925, 155—156. navodi sve važnije odredbe sporazuma, ali prelazi šutke preko arbitražne komisije između Črne Permana i osorske općine, očito zato što mu tekst nije jasan.

¹⁴⁷ Da je perman na Cresu magistrat, tvrdi Petris, Statuto di Cherso ed Ossero, II, 38 cit. prema S. Mitis, n. dj. 139. Po njemu riječ dolazi od primanus i znači vice-conte, potknežin. V. Novak, n. dj. 183. tvrdi da se područje permanove djelatnosti označavalo terminom permanatus. Obratno, da je perman na Cresu prezime, tvrde S. Ljubić, Index rerum, personarum et locorum, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (= MSHSM), vol. XXIV, Zagreb 1893, 78.288., K. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschriften der Kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Classe XLVIII, XLIX, Wien 1901, 1903 i 1904, preveo St. Stojanović, Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka, Beograd 1962, 320; S. Mitis, n. dj. 139; M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, 66 se dvoumi. Zbog Ljubić, Listine I, 44 i CD III, 237 čini nam se da ne može biti sumnje da je na Cresu perman prezime, a ne funkcija. Na oba navedena mjesta navodi se Permane pozupus, što ne može značiti drugo već požup Perman, jer bi inače bila navedena osoba

bio dokaz da je služba permana postojala i na Cresu, a ne samo na Krku i u Vinodolu. Drugim riječima smisao bi bio ovaj: ako općina ne izvrši odluku arbitražne komisije, Črna će i dalje ostati u svojem permanatu. Pa ipak, stvar nije na taj način objašnjena na zadovoljavajući način. Nikada nigdje i ni u koje vrijeme ne nalazimo permanat kao općinsku službu. Permani su na Krku i u Vinodolu bili kneževa vojnička pratnja, a ako ćemo suditi prema mjestu Permani, što se još i danas nalazi na sjeverozapadu Rijeke, permani su neka vrsta seljaka-graničara. Dakle, perman nije općinska služba ni na Krku ni u Vinodolu, već je to vojnička osoba koja služi knezu. A ako je perman knežev čovjek, onda se knez nema što nagađati s općinom da li će Črna ostati u »permanatu« ili ne. Doduše, Črna Perman je upravo po analiziranoj ispravi zaista općinski službenik, ali — sudac. Naime, govoreći o Črni Permanu isprava kaže: »... si(cut) dictum est de aliis iudicibus...«, drugim riječima Črna Perman je jedan od sudaca.

Možda je ključ zagonetke u riječi etiam. Naime, riječi quod remaneat etiam in suo permanato znače: neka također ostane u njegovu permanatu. Taj etiam izgleda na prvi pogled novom zagonetkom. Ali upravo on će nam pomoći da svladamo poteškoće. Naime, prije dijela isprave koji govori o sporu Črne Permana s osorskom općinom u ispravi se govori o sucima i o njihovoj plaći. Prema postignutom sporazumu suci u pojedinim općinama trebaju primati odgovarajuću plaću iz općinskih sredstava (debeant esse conuenienter satisfacti pro communi), i to prema odluci kneza i drugih uglednijih ljudi s otoka. Ako bi pri isplati njihove plaće došlo do zatezanja i ako bi odnosna općina odbijala naknaditi trud sudaca, konačna odluka i ovlast izvršenja pripada glasom sporazuma knezu. Ovlaštenje dano knezu formulirano je riječima: si comune nollet prouidere de ipsis (sc. iudicibus), quod remaneat in suo iudicatu. Mislimo da je sada sve jasno. U prvom slučaju (pitanje nagrađivanja sudaca na cijelom otoku) daje se konačna i odlučujuća riječ knezu riječima: quod remaneat in suo iudicatu. U drugom slučaju (spor osorskog suca Črne Permana s osorskom općinom) također se daje konačna i odlučujuća riječ knezu, i to riječima: quod remaneat etiam in suo permanatu. Nije li očito da se radi o još jednoj greški prepisivača, koji je umjesto quod remaneat etiam in suo iudicatu zabunom napisao permanatu? Ako je to tako, onda permanat ne označava na tom mjestu ni općinsku službu ni funkciju nekoga kneževa službenika, već se radi o greški prepisivača.^{147a}

s dvije funkcije, a bez imena. CD II, 346. ima među svjedocima Velcinna Permanus Apsarensis. Zbog imena slijedećeg svjedoka, Duimus Johannis Ginnani, čini nam se da je i ovdje riječ perman prezime, a ne funkcija.

^{147a} Premda je tumačenje što smo ga dali u tekstu jedino koje po našem mišljenju zadovoljava s pravne i logične strane, treba priznati da je mijenjanje teksta isprave krajnje nepoželjno. U dilemi između pravne logike i tradiranog teksta odlučili smo se slijediti ono prvo jer nas na to ovlašćuju druge očite pogreške prepisivača i unutarnja logika teksta. Uostalom, utvrđene greške Codex Trevisaneusa koje ne nalazimo u Commemorialiumu i utvrđene greške Commemorialiuma što ih ne nalazimo u Codex Trevisaneusu upućuju nas na neki treći, stariji prijepis koji je služio prepisivačima Codex Trevisaneusa i Commemorialiuma. A činjenica da oba navedena prijepisa imaju pravno besmislen tekst quod remaneat etiam in suo permanatu upućivala bi na to da se takav pogrešni tekst uvukao već u upravo spomenuti stariji prijepis.

III. OPĆINE NA CRESU U SVJETLU ISPRAVE IZ 1283. GOD.

1. *Prihodi općine*

Pokušajmo prije svega utvrditi položaj stanovnika i općina na otoku Cresu na osnovi općinskih prihoda i rashoda prema ispravi što je analiziramo.

a) Pravna osnova ubiranja prihoda

Prihodi općine imaju svoju pravnu osnovu u ovlaštenju iz sporazuma po kojem za godišnju svotu od 700 libara na ime regalija mletačkom duždu creske općine dobivaju na korištenje sve površine zemlje koje nisu u privatnom vlasništvu, kao i sve prihode koji proizlaze iz globa, kazni, poreza i pristojbi.

Drugim riječima, sve one zemlje na otoku koje nisu u privatnom vlasništvu ne smatraju se ni općinskim ni kneževim, već pripadajućim vrhovnoj vlasti, tj. Veneciji. Venecija ustupa dio svojih ovlaštenja na te zemlje osorskom knezu i creskim općinama za iznos od 700 libara godišnje. Zemlje koje nisu u privatnom vlasništvu fizičkih ili pravnih osoba pripadaju Veneciji, a to njezino pravo može se usporediti sa sadržajem vlasničkih ovlaštenja to više što su u srednjem vijeku pojmovi javnog i privatnog prava bili još sasvim nedovoljno definirani i razlučeni. Slično shvaćanje vrhovne vlasti i vlasništva nad zemljom koja nije u privatnom vlasništvu nalazimo i na Korčuli, gdje je 1265. god. Mlečanin Marsilije Zorzi pobijedio Korčulane i nametnuo im ugovor kojim su oni priznali da sve zemlje koje pripadaju kneštvu, tj. sve zemlje koje nisu privatne, prelaze u vlast i vlasništvo obitelji Zorzi.¹⁴⁸ Još 1352. god. poziva se knez iz obitelji Zorzija na taj ugovor u sporu što ga pred mletačkim vlastima vodi s korčulanskom općinom i tvrdi da mu glasom tog ugovora pripadaju svi školji oko Korčule, i to zato što mu uopće pripada sve osim onog što su privatne osobe imale u vlasništvu tijekom godinu dana prije dolaska Marsilija Zorzija za korčulanskog kneza.¹⁴⁹ Da je naše tumačenje ispravno, vidi se i po tome što čak i Korčulani ne pokušavaju zaniijekati pravnu osnovanost kneževih izlaganja, već jednostavno tvrde da knez i njegovi pređi nisu sporne školje i zemlje nikada posjedovali¹⁵⁰ što znači da oni po prilici kažu ovo: ugovorom

¹⁴⁸ Korčulanski statut, uvod: »(...) nos vniuersitas Curzole (...) damus nostro comiti Marsilio Georgio omnes terras et possessiones comitatus Curzole (...) quas comitatus habuerit ex antiquo, saluo illo, quod iuste et pacifice possedimus nos homines insulae ab illo die, quo peruenit Marsilius ad rehedificandam ciuitatem per vnum annum ante (...)«. J. Hanel, *Statuta et leges Civitatis Curzulae*, MHJSM, I, Zagreb 1877, 3. Usp. V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku*, Djela JAZU 36, 1940.

¹⁴⁹ Ljubić, n. dj. III, 253: »(...) comes asserit, quod omnes scoyi, qui sunt circum insulam Curzola spectant (...) ad eum secundum formam suarum pactorum, dicens, quod omnes debent esse sui, eo quod *totum est suum* salvo eo, quod tenebant illi de Curzola per unum annum ante adventum domini Marsilii Georgii (...)«.

¹⁵⁰ Ljubić, n. dj. 254: »(...) illi de Curzola dicunt, quod dicti scoyi, terre, campi et domus non spectant (...) ad comitem et quod ipse nec eius predecessores aliqui unquam illos tenuerunt nec possederunt (...)«. Značajno je da u nastavku knez priznaje da doista nije nikad posjedovao sporne školjeve, ali da non debet propterea amittere ius suum secundum formam pactorum [...] que dant [...] totum comiti, salvo eo itd.

od 1265. god. Korčulani su se obvezali da će predati knezu iz obitelji Zorzi sve nekretnine koje nisu u privatnom vlasništvu; tim ugovorom je u smislu odredaba rimskog prava osnovana obveza Korčulana da izvrše odredbe ugovora koje se na njih odnose, a knez je stekao potraživanje, ali ne još i neko stvarno pravo; stvarno pravo, u ovom slučaju vlasništvo, knez bi stekao tek preuzimanjem školja i zemlje, dakle tradicijom u smislu propisa rimskog prava; do tradicije nije nikad došlo; dakle, knezovi iz obitelji Zorzi nisu vlasnici spornih zemalja; osim toga kako je od časa sklapanja ugovora proteklo gotovo 100 godina (1265—1352), to je i tražbina kneza i njegove obitelji zastarjela.

Dakle, pravna osnova općinskih prihoda nalazi se u sporazumu općina s njihovim knezom što ga je odobrilo Veliko vijeće Mletaka. Za nju su općine plaćale mletačkom duždu 700 libara godišnje. To je doduše gotovo dvostruko više od duždevih regalija sa Cresa iz početka XIII st. U to vrijeme dužd je primao u ime regalija sa Cresa samo 400 libara godišnje.¹⁵¹ Ipak se ne radi o nekom pretjerano visokom iznosu ako uzmemo u obzir da je krčka općina 1335. god. dala u zakup otok Plavnik na 6 godina za iznos od ukupno 500 libara.¹⁵² Svakako se čini da su creske općine ipak napravile prilično dobar posao jer su za cijenu od 1500 libara godišnje (700 libara duždu i 800 libara knezu) postigle ekonomsku samostalnost razvijenijih općina.

Naime, na osnovi spomenutog ovlaštenja iz sporazuma creske općine su imale u svojim rukama dva važna prihoda u cjelini:

a) sve globe i novčane kazne na osnovi presuda što ih izriču creske vlasti, uključujući i samoga kneza,

b) zakupnine od svih pašnjaka, šuma, voda itd. što ih na osnovi javne licitacije iznajmljuje općina privatnim osobama.¹⁵³

b) Prihodi od kazni

Ne možemo dovoljno naglasiti pravnu i ekonomsku važnost pritjecanja prihoda na ime globa i kazna u općinsku blagajnu. Čini nam se da je to najbolje mjerilo za utvrđivanje razvijenosti i autonomnosti pojedine općine. Naime, nerazvijena općina ili nema ništa od ubranih globa i kazni ili se mora zadovoljiti podjelom ubranih globa i novčanih kazni na taj način što određeni dio, polovicu, trećinu, ili slično, zadržava knez ili druga odgovarajuća izvanopćinska vlast za sebe. Za članove takve nerazvijene općine je takav sustav morao bez ikakve sumnje biti vrlo tegobnim, jer se samo po sebi razumije da je knez ili odgovarajuća vlast nastojao što strožim kaznama izvući što veći prihod, i to nerijetko čak i izricanjem nepravednih kazni za nepostojeće delikte, pogotovu ako je zbog poštenog i kreposnog života općinara ostajao bez važnog vrela prihoda na koji je računao.

Creske općine izborile su ovaj velevažni privilegij upravo sporazumom od 1283. god. Do te godine knezu je pripadao dio prihoda od globa i kazna.

¹⁵¹ Ljubić, n. dj. I, 24—26.

¹⁵² Ljubić, n. dj. I, 440—442.

¹⁵³ Ovo dakako nisu svi prihodi. Treba uzeti u obzir još i prihode od naplate carina na uvoz i izvoz određene robe, zatim prihode od prodaje općinske imovine itd. Međutim, o tim ostalim prihodima nećemo raspravljati jer o njima analizirana isprava ništa ne govori.

To se vidi iz završnih i prijelaznih odredaba sporazuma, gdje se među ostalim ovlašćuje kneza ubrati globe i kazne koje se odnose na vrijeme prije sklopljenog ugovora, ali najkasnije u roku od pola godine od dolaska kneza na otok.

Prema Krčkom statutu na hrvatskom jeziku iz 1388. god.¹⁵⁴ neugodna dioba ubranih globa i kazna postojala je na Krku još krajem XIV st. Prema tom statutu kazne za počinjena krivična djela dijelile su se načelno na dvije polovice, od kojih je jedna išla oštećenom, a druga krčkim knezovima. Jedino kod krađe dolazi u obzir i općina, i to tako da se od one polovice koja je pripadala knezovima odvajala trećina za općinu, što znači da je općina dobivala samo šestinu ubrane kazne za počinjeno krivično djelo. Uostalom takva struktura razdiobe ubrane kazne kao da govori o vremenu u kojem općina nije uopće sudjelovala u diobi ubranih kazni. Svakako je karakteristično da općina uopće ne sudjeluje u diobi ubrane kazne kod težih i lakših tjelesnih ozljeda.¹⁵⁵

Vinodolski zakon¹⁵⁶ propisuje nešto slično. Po njemu kazne i globe idu u korist kneza i oštećenoga. Npr. za silovanje kazna iznosi 100 libara, od kojih 50 ide knezu, a 50 žrtvi (član 56). Kod ostalih krivičnih djela kazna ide u cjelini knezu (npr. kod paleža po čl. 62 i vraćanja po čl. 59) ili se dijeli tako da oštećeni ili njegova obitelj dobiva glavni dio kazne (npr. kod ubojstva kmeta po čl. 31 i kod zbacivanja hovrlice s glave). Općina dobiva dio kazne u prvom redu kod krađa, što podsjeća na slično reguliranje tog pitanja u Krčkom statutu na hrvatskom jeziku. Razlika je samo u tome što je po Krčkome statutu dio kazne koji pripada oštećenom vlasniku paušaliziran, dok je po Vinodolskom zakonu oštećeni vlasnik dobivao u ime naknade dvostruku vrijednost ukradene stvari.

Sudeći bar prema razdiobi novčanih kazni, kastavska i veprinačka općina nalazile su se nekako u sredini između nerazvijenih vinodolskih i krčkih općina s jedne strane i potpuno razvijene creske općine. Tako su krajem XV st. novčane kazne iznad 50 libara išle feudalnom gospodaru, a one ispod 50 libara dijelile su se na dva dijela, od kojih je jedan išao feudalcu, a drugi kastavskom sudu. Prema dopunjenom Kastavskom statutu u XVI st. razdioba se novčanih kazna promijenila: novčane kazne do 25 libara pripadale su sucima, od 25 do 50 libara dijelile su se između kraljeve komore i sudaca, a iznad 50

¹⁵⁴ Krčki statut na hrvatskom jeziku objavili su I. Kukuljević Sakcinski u *Arhivu za povjestnicu jugoslavensku*, II, Zagreb 1852, 281—296. i I. Crnčić i F. Rački u *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium* (= MHJSM) Pars I, vol. IV, *Statuta lingua croatica conscripta*, Statut vrbanski a donekle i svega krčkoga otoka, Zagreb 1890, 145—177.

¹⁵⁵ Jedini izuzetak možemo naći kod krivičnih djela tjelesne ozljede koju je prijavio prisežnik. U tom slučaju smatra se da je općinski predstavnik sudjelovao u otkrivanju krivičnog djela pa korist od toga ima ne samo prisežnik koji dobiva svoj dio kazne, nego i općina. U razmatranje uloge i položaja prisežnika na Krku ovdje ne možemo ulaziti jer bi nas to previše odviklo od osnovne teme.

¹⁵⁶ Najpristupačnija izdanja Vinodolskog zakona: MHJSM, Pars I vol. IV, M. Kostrenčić, *Vinodolski zakon*, *Rad JAZU* 227, Zagreb 1923, 145—157; Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam...*, 96—132.

libara pripadale su u cjelini kraljevoj komori.¹⁵⁷ Veprinački statut iz početka XVI st. propisivao je nešto slično: novčane kazne do 8 libara pripadaju općini, a od 8 do 50 libara dijele se na tri dijela, od kojih jedan pripada feudalcu, jedan županu, a jedan tužitelju.¹⁵⁸

Trodiobu ubranih novčanih kazni nalazimo i u Plominu god. 1420. Te godine priznala je plominska općina mletačko vrhovništvo uz određene uvjete. Među uvjetima na koje je Venecija pristala nalazi se i odredba po kojoj se novčane kazne dijele na tri dijela, od kojih trećina ide općini, trećina koja je prije predaje općine Veneciji išla akvilejskom patrijarhu pripada Veneciji, a trećina oštećenom.¹⁵⁹

Iste godine predao se Veneciji i Labin. Čini nam se da je labinska općina imala položaj razvijenije općine od Plomina i da su svi prihodi od novčanih kazni išli općini. Općina je slobodno birala svog potestata i za plaću mu među ostalim davala šestinu novčanih kazna ili umjesto toga 100 libara.¹⁶⁰

Napokon spomenimo specifičan položaj Senja. Prema Senjskom statutu iz 1388. god.¹⁶¹ u prijašnje vrijeme potknežin i vikar ubirali su sve novčane kazne i zadržavali ih za sebe. To je izmijenjeno tako što je knez preuzeo u svoje ruke sve novčane kazne i iz tih prihoda isplaćivao potknežina i vikara.¹⁶² Ne znamo kada se dogodila ta važna promjena, ali je sigurno bar to da se ona desila poslije 1271. god., tj. godine u kojoj je senjsko građanstvo izabralo Vida Frankopana za doživotnog kneza (potestatem perpetuum).¹⁶³ Ta promjena je bez sumnje znatno smanjila gradsku samostalnost jer je gradskim vlastima oduzela jedan od važnijih prihoda i prenijela ga u cijelosti u kneževe ruke.¹⁶⁴

Analiza prava na novčane kazne na kvarnerskom području pokazuje prema tome ovu sliku:

¹⁵⁷ Kastavski statut gl. 1, st. 5: Die Peenfallung was 50 welsch Pfund ist, geburt halbs in der Kh(unigliche)n M(aiestät) Camer vnnd der ander tail den Richtern desselben Jars, wass aber vber 50 Pfund ist, das geburt alles in der Kh(unigliche)n M(aiestät) Camer vnd auch die Peen wass vnter 25 Pfund ist, dass geburt alles den Richtern. V. J. Žontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoeletja, *Zbornik znanstvenih razprav*, XXI letnik 1945—1946, Ljubljana 1946, 202.

¹⁵⁸ Veprinački statut, čl. 6: Zakon gie od ossudi, cia koli nixe libar 8, to ne gre ništar Gospodi, a cia gie ossuda nixe libar 50, to gre giedan del Gospodi, a drugi Supanu, treti onomu kj bi kusal. V. O. Mandić, *Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII. stoljeću*, *Rad JAZU* 306, 1955, 110. Ostala izdanja Veprinačkog statuta navedena su kod O. Mandića, n. dj. 81.

¹⁵⁹ Item de furtis et de homicidio bona (sc. banna) una pars devenit comuni, alia domino Marchioni, tercia patronis furti, et de homicidio si non est captivatus illa tercia pars heredibus occisi... V. *Atti e memorie* vol. IV, Fasc. 3 e 4, Parenzo 1888, 283.

¹⁶⁰ [...] sextam partem condemnationum vel libras Centum. V. *Atti e memorie*, navedeni u prethodnoj opasci, str. 281.

¹⁶¹ V. I. Mažuranić, Statuti grada Senja od godine 1388, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, III, 1853, 155—170.

¹⁶² Senjski statut § 133: Item dicti vice comes et vicarius colligebant omnes condempnaciones et diuidebant per medietatem inter se pro salariis eorum; aliquando dominus comes soluit providere eis de salariis, et condempnaciones habebat ipse.

¹⁶³ CD V, 597—598.

¹⁶⁴ O senjskoj općini v. osobito N. Klaić, Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku, *Krčki zbornik* 2, Krk 1971, 115. i d.

- općine na Cresu i najvjerojatnije Labin ubiru novčane kazne u cijelosti
- na Krku, u Vinodolu, Kastvu, Veprincu i Plominu prihodi od novčanih kazni dijele se između feudalnog gospodara i općine, s time da najveći dio prihoda ubire feudalac
- u Senju prihode od novčanih kazni ubire u cijelosti feudalac.

c) Prihodi od zakupnina

Drugi najvažniji prihod creskih općina sastoji se od davanja u zakup zemalja koje nisu u privatnom vlasništvu Crešana, već su prepustene od Venecije kao vrhovne vlasti i vrhovnog vlasnika na iskorištavanje creskim općinama. Te zemlje treba razlikovati od onih zemalja i uopće nekretnina koje su u pravom općinskom vlasništvu, a koje su u općinsko vlasništvo došle npr. nakon smrti osobe koja nije načinila oporuku i koja nema zakonskih nasljednika. Prema ispravi iz 1283. god. što je analiziramo jasno proizlazi da se Venecija smatrala vlasnikom svih zemalja koje nisu u privatnom vlasništvu i da ih je ona prepustila na korištenje creskim općinama. Creske općine koristile su se tim svojim ovlaštenjem što se vidi i iz raznih odredaba Creskog statuta.¹⁶⁵ Tako su prema gl. 194 Creskog statuta općinska »jezera«, zapravo mlake, davana u zakup najboljem ponuđaču, pa je ovaj imao pravo da naplaćuje pristojbu za napajanje krupne i sitne stoke.¹⁶⁶ Prema gl. 214 istog Statuta za obrađivanje općinskih zemalja treba tražiti kneževo odobrenje i obaviti uobičajena oglašavanja.¹⁶⁷ To se ticalo postavljanja vinove loze (pastenar) ili kopanja prostora za »jezero« (cauar lago). Naprotiv oranje i sijanje na općinskom zemljištu bili su dopušteni bez posebna kneževa odobrenja, s time da se takav općinski teren smatrao napuštenim ako se oranje i sijanje nije obavilo kroz tri godine pa je u tom slučaju svatko mogao taj teren obrađivati.¹⁶⁸ Iz Creskog statuta se vidi da je koncesija Venecije konačno shvaćena tako da su sve zemlje koje nisu u privatnom vlasništvu zapravo u vlasništvu općine. Ta je ideja to lakše prihvaćena na creskom području što je municipalitet Osora zadržao svoju vitalnost još od rimskog i bizantskog doba i što su creske općine sporazumom od 1283. god. osvojile visok stupanj ekonomske samostalnosti, dakako u usporedbi s okolnim općinama.

Krčke općine uživale su slične pogodnosti u pogledu općinske zemlje pa treba vjerovati da je i tamo došlo do sličnog sporazuma između Venecije,

¹⁶⁵ Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640.

¹⁶⁶ Creski statut gl. 194, Del pagamento dell'acqua del lago de Commun.

¹⁶⁷ Creski statut, gl. 214, De quelli, che vuol pastenare, ouer cauar lago. Knez ovdje očito nastupa kao vrhovni predstavnik općine.

¹⁶⁸ Creski statut, gl. 133, Che à cadaun è lecito arar el Terren de Commun, lo qual fosse sia vacuo tre anni: se algun hauerà messo ouer semenado alguna biauua sora algun Terren de Commun, e dappò quel Terren vegro e vacuo hauerà lassado anni tre, che licito sia à cadaun in quello lauorar a semenar. U istarskim gradićima mogao je građanin neobrađenu općinsku zemlju slobodno okupirati i obrađivati. Korisno je usporediti i odredbe nekih istarskih statuta: C. de Franceschi, Gli statuti del Comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358, Venezia 1960, 127, lib. IX, Cap. XVI i 128, lib. IX, cap. XX; L. Parentin, Statuti di Cittanova, *Atti e memorie*, vol. XIV, Venezia 1965, 201—202; B. Benussi, Lo statuto del comune di Umago, *Atti e memorie*, vol. VIII, god. 1892, 305, 1. IV, cap. 65.

krčkih knezova i krčkih općina. Međutim, krčki knezovi nisu bili puki mletački činovnici, već feudalni gospodari s vlastitom snagom pa su nastojali da svoja prava, ovlaštenja i prihode prošire na štetu Venecije i općina. Već smo vidjeli da su krčki knezovi imali neposredni udio u novčanim kaznama za razliku od creskih knezova koji su primali plaću iz općinske blagajne. Što se pak tiče općinskih zemalja, krčki knezovi su već početkom XIV st. pokušali da ostvare nad njima neku vrstu vrhovništva i vlasništva pa su upravo na osnovi takve pravne koncepcije tražili od otočnih stanovnika plaćanje posebnog poreza za upotrebu pašnjaka i šuma. Otočni su se stanovnici usprotivili tim nametima pa je konačno Venecija presudila da su knezovi protupropisno nametali poreze za upotrebu pašnjaka i šuma (*iniuste ponebant et faciebant banna super herbatico*) i toj svojoj presudi dala obrazloženje: »budući da iskorištavanje trave na otoku treba u cijelosti biti zajedničko« (*cum herbaticum in insula totum commune esse debeat*).¹⁶⁹ Citirane riječi treba najvjerojatnije shvatiti u tom smislu da je Venecija priznala krčkim općinama pravo iskorištavanja na otocima i školjima oko otoka Krka i na zemljama na otoku Krku koje nisu bile u privatnom vlasništvu. Kao dokaz takvu shvaćanju može poslužiti isprava od 30. siječnja 1335. kojom krčka općina (...*advocati communis Vegle...nomine dicti communis et pro ipso commune Vegle...*) daje na 6 godina u zakup otok Plavnik stotini krčkih građana.¹⁷⁰ Uostalom, i po Krčkom statutu na hrvatskom jeziku od 1388. god. za obradu općinske zemlje trebalo je tražiti odobrenje općinskih vlasti: »...vsaki ki je sprosil... obćini v rečenom zaroci zemlje za sajenje, da mozi saditi, a nemozi ograditi veće od tri bravi natežene zemlje...«¹⁷¹ Tako je to bilo dakle još pri kraju XIV st. Ali, u Krčkom statutu na latinskom jeziku iz početka XVI st., koji u svom najvećem dijelu reproducira pravno stanje iz sredine XV st. ograđivanje opće imovine bilo je uvjetovano kneževom suglasnošću.¹⁷² Dakle, negdje od početka XV st. probija se misao da je općinsko zemljište zapravo u vlasništvu krčkih knezova kao feudalnih gospodara.

Uostalom, Vinodol, Kastav, Veprinac i Mošćenice jesu područja na kojima su bez sumnje šumarci, šume, pašnjaci i ostala »vanjska« zemljišta na općoj uporabi bila u feudalčevoj vlasti i vlasništvu i prepuštena stanovnicima općina na uživanje uz plaćanje određenih podavanja koja su imala dvostruku zadaću: s jedne strane su ta podavanja bila jedan od najvažnijih feudalnih prihoda, a s druge strane ona su na nesumnjiv način potvrđivala feudalčevo vlasništvo nad tim zemljama.

Na teritoriju vinodolskih općina za iskorištavanje »općinskih«, tj. zajedničkih, pašnjaka i šumaraka na kojima se napasala kmetska stoka, knez je

¹⁶⁹ Ljubić, n. dj. I. 218 (god. 1307).

¹⁷⁰ Ljubić, n. dj. 440. Ljubić pogrešno naslovljuje ispravu: »Knezovi i obćina krčka daju u najam svojim podložnikom na šest godina otok Plavnik«. Krčki knezovi Bartol (kao *comes regens*) i Nikola, njegov stric, samo prisustvuju sklapanju pravnog posla.

¹⁷¹ Kukuljević Sakcinski, Statut otoka Krka, *Arhiv*, II, 291.

¹⁷² G. Vassilich, Statuto della città di Veglia, *Atti e memorie*, vol. III, Parenzo 1886, 27 = Lusardi-Besta, Statuta Veglae, Milano 1945, 252. Lib. III, cap. XXIX De dermonibus non tenendis sine speciali licentia vel gratia.

ubirao posebnu daću zvanu sulj, odmjerenu s obzirom na vrstu i broj stoke koja je pasla. Najpotpunije podatke o visini sulja imamo za grobničku općinu. Prema urbaru iz god. 1610—1612. sulj se na Grobniku plaćao za stoku u naturi, i to u doba prije Nikole Zrinskog tako da se na svakih 10 životinja knezu davala jedna. Nikola Zrinski je to podavanje smanjio tako da se davala jedna životinja na svakih 15, a Juraj Zrinski izvršio je daljnje smanjenje davanja: kmetovi su davali 1 životinju na svakih 20 grla sitne stoke. Za krupnu stoku plaćalo se 5 soldina po glavi.¹⁷³ Pravna osnova tog podavanja nalazi se očit u tome što je knez bio vlasnikom sve zemlje u vinodolskom kneštvu. Knez je svoje vlasništvo nad pašnjacima i šumarcima valorizirao na taj način što je uz naplatu posebne pristojbe, sulja, dopuštao napasanje kmetske stoke. Uostalom i samo ime podavanja upućuje jasno na kneževo vlasništvo nad zemljom na kojoj se kmetska stoka napasala: sulj dolazi od solium, zemlja, dakle, sulj je pristojba za određenu upotrebu određene zemlje. Zbog stapanja javnopravnih i privatnopravnih elemenata vlasti i vlasništva u srednjem vijeku sulj ima istodobno karakter zakupnine i poreza. Uostalom on se kasnije pretvorio u stalnu novčanu daću.¹⁷⁴

Na području općina na zapadnoj obali Kvarnera od Rijeke do Brseča postojalo je analogno podavanje, samo se ono nije zvalo sulj, već štivra (njem. Steuer = porez), čime je više istaknut javnopravni element tog podavanja. Ono se pretvorilo u paušalno općinsko podavanje u Lovranu i Brseču već u XIV st., što saznajemo iz urbara iz početka XV st. po kojem je štivra u Lovranu iznosila 28 maraka (tj. 224 libre), a u Brseču 20 maraka (tj. 160 libara).¹⁷⁵ U to vrijeme Rijeka, Kastav, Veprinac i Mošćenice još nisu imali paušaliziranu štivru, već se ona plaćala »prema milosti gospodinovoj« (nach des herrn gnaden) što po našem mišljenju ne treba tumačiti kao sasvim proizvoljno određivanje štivre od feudalnog gospodara, već kao početak paušaliziranja koji još nije stekao snagu običajnog prava dugotrajnim vršenjem, nego je feudalni gospodar najvjerojatnije uzimao u obzir prihode od štivre u prethodnim godinama kada se ona najvjerojatnije plaćala individu-

¹⁷³ E. Laszowski, Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, *Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. Zem. arhiva*, god. XVII, sv. 1 i 2, Zagreb 1915, 86. Prema istom urbaru u drugim vinodolskim općinama za sitnu stoku davalo se također svako dvadeseto živinče, dok se za krupnu stoku plaćalo ili 5 soldina po glavi kao u Grobniku (Bakar, Hreljin, Drivenik) ili se prešlo na paušalno plaćanje (Grižane 12 libara, Bribir 30 libara), koje je jačalo ulogu općine, a kneza i općinare oslobađalo dugotrajna i neugodna postupka oko utvrđivanja broja stoke koja se napasala. Sulj se spominje već i u najstarijem sačuvanom vinodolskom urbaru, naime Grižanskom urbaru od 1544. god. V. R. Lopašić, *Hrvatski urbari*, *Urbaria lingua croatica conscripta*, sv. I, MHJSM V, 1894, 86.

¹⁷⁴ Lopašić, n. dj. 86. Isp. i I. Erceg, Kmetsko-feudalni odnosi na komorskim imanjima u Vinodolu i Gorskom kotaru neposredno prije Marijaterezijanske regulacije, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 4, 1961, 315 i d. Prema N. Klaić, Vinodolsko društvo u početku XVII stoljeća, 236, neće biti sasvim točno mišljenje Lopašića da je »sulj ili suljevina daća od paše blaga« te je zato »zvana kadšto i travarina, talijanski erbagio«. Čini nam se nespornim da plaćanje sulja po broju stoke upućuje na to da je pravna osnova plaćanja sulja u iskorištavanju pašnjaka i šumaraka. Ako je to tako, onda je sulj ipak travarina.

¹⁷⁵ M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseevaca na Kvarneru, Rijeka 1957, p. o. 10.

alno i broj stoke u općini. To je bilo ugodnije i za kneza i za kmetove, ali nije bilo lišeno nesporazuma i nezadovoljstva sve dok se i u tim općinama nije štivra ustalila u visini čvrstog godišnjeg općinskog podavanja. Prema Kastavskom statutu¹⁷⁶ općina je sabirala od kmetova i uplaćivala feudalnom gospodaru na ime štivre 100 maraka, tj. 800 libara. Veprinačka općina plaćala je 21 marku 6 libara, tj. 174 libre.¹⁷⁷

Štivru su do sada objašnjavali jednostavno kao porez¹⁷⁸ ili kao »opći porez«. ¹⁷⁹ Ona se ipak može točnije i preciznije definirati kao podavanje za upotrebu zajedničkih zemalja (šuma i pašnjaka), podavanje koje dokazuje da su te zajedničke zemlje bile u vlasništvu feudalaca, a na uživanju općine i njezinih članova. Osobito se to jasno vidi iz odluke vlade Unutrašnje Austrije od 19. listopada 1661. što je u hrvatskom prijevodu inkorporirana u Mošćenički statut.¹⁸⁰ U t. 11 te odluke povezuje se općinsko pravo upotrebe zajedničke zemlje s plaćanjem štivre od 100 maraka na ovaj način: »Komunadi, to je vse, ča ni zaperto z grajum ili z gromacum, kada (valjda: kade) Kazljani (tj. Kastavci) imaju pasišća, gernut veje, seć derva i kosit seno, na mesto oneh sto marak, svaka je po osam libar, imaju unapredak po ovom načinu bit overšene...« To znači ono isto što je u analiziranoj creskoj ispravi izraženo ovako: pro hijs (tj. za 700 libara plaćanih preko kneza Veneciji kao duždeve regalije) homines dicte insule habere debeant omnia scolia, omnes terras muclam omnes redditus et intratas qui et que spectant ad dictum comitatum. Općina nije ni u Kastvu vlasnik zajednički iskorištavanih zemalja. Vlasnik je feudalac, a općina ne samo što za ustupljeno pravo korištenja tih zemalja plaća 100 maraka, već se prilikom svake diobe tih zemljišta ili prodaje prava na ta zemljišta plaća feudalcu u znak njegova vlasništva toliko soldina koliko je libara plaćeno za prijenos tog prava. Hrvatski tekst u Mošćeničkom statutu kaže: »...saki, ki bu imel ili kupil komunadi, imej plaćat unapredak Gospoščine za senjal od raspoznan'ja toliko soldini, koliko libar da za komunad.« Ovo je Kobler ovako slobodno preveo na talijanski: il compatore darà alla signoria in segno di dominio un soldo per lira sul prezzo d'acquisto.¹⁸¹ Plaćanjem štivre općina je dobila zajedničke zemlje na trajno iskoriš-

¹⁷⁶ Kastavski statut, 1: Najprvo dužni su (kme)ti od Kastva na svako leto dati u tu valputiu 100 maraka, svaka marka libar 8; i to imaju mej sobom složiti i u nedelju za Martinju sbrojiti je tomu valputu. V. Račkai, Kastavski statut, MHJSM, IV, 181. Njemački tekst v. Žontar, n. dj. 201.

¹⁷⁷ Žontar, n. dj. 163.

¹⁷⁸ Npr. Z. Herkov, Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, II, Zagreb 1956, 424; D. Klen, Urbar pazinske grofovije (1498), *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XIV, Rijeka 1970, 60. Štivru je točno definirao O. Mandić, Devinski urbar i zakoni kastavske gospoštije, *Jadranski zbornik* III, Rijeka—Pula 1958, 248. Po njemu je štivra »daća koja se plaćala za pravo uživanja i raspolaganja pašnjacima i šumama u Kastvu, Veprincu i Mošćenicama«.

¹⁷⁹ Kos; n. dj. 10.

¹⁸⁰ A. Šepić, »Zakon kaštela Mošćenica«, *Rad* 315, 1957, 265. Mošćenički statut je najmlađi među liburnijskim statutima. Zato se na općinsko uređenje Mošćenica u ovom radu najmanje osvrćemo. Međutim, ne bi bilo teško dokazati da naša izvodenja što se odnose na Kastav i Veprinac vrijede i za Mošćenice.

¹⁸¹ G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Fiume 1896, 274.

tavanje, slično kao što je to bio slučaj i na Cresu, a i na ostalim kvarnerskim pravnim područjima, ali je to pravo iskorištavanja bilo tako potpuno da je ona doista osjećala te zemlje kao općinske zemlje, a štivru kao porez, tj. kao javno podavanje. Općina je te zemlje dodjeljivala kmetovima na trajno uživanje¹⁸² tako da je dodijeljena općinska zemlja prelazila na njihove muške potomke i vraćala se općini tek ako ih kmet nije imao,¹⁸³ pa ju je u tom slučaju općina mogla dodijeliti drugom kmetu koji nije imao takvih zemalja.¹⁸⁴ Ukratko, općinsko pravo iskorištavanja općinskih zemalja ukazuje se kao neka vrsta užitnoga vlasništva kao što je to dobro formulirao Žontar.¹⁸⁵ U Kastvu i Mošćenicama došlo je 1561. god. uz suglasnost najviše državne vlasti do zanimljive simbioze direktnog vlasništva feudalca i užitnog vlasništva općine koja se očitovala u tome što su obje »strane«, tj. feudalac i općina, mogle slobodno prodavati i dijeliti zemljište uz obavijest drugoj strani, s time da je prodajna cijena ulazila u općinsku kasu i da je u znak priznanja vlasništva feudalcu plaćana naprijed navedena taksa.¹⁸⁶

U pogledu naknade za iskorištavanje zajedničkih zemalja osobito je zanimljiva usporedba između Labina i Plomina. U Labinu je pravo iskorištavanja pašnjaka i šuma potpuno paušalizirano i uključeno u jedinstveno prilično visoko davanje općine od 70 maraka, tj. 560 libara. Položaj labinske općine prema akvilejskom patrijarhu u XIV st. (a možda i ranije), a nakon 1420. god. prema novom vrhovnom gospodaru Veneciji bio je neobično sličan položaju Cresa u skladu s proučavanom ispravom. Labinska općina naime kaže 1420. god. u ispravi kojom se podvrgava Veneciji: *Item habemus consuetudinem*

¹⁸² Kastavski statut, kap. 44: Ta dva suca od leta imata po zakone odavati tem kmetom senožeti, ki ima od svake podeljene senožeti od toga, komu dadu, gre soldini šestnajste. I takoj ta dva suca mozite podeliti kmetom komunitadi, i od svakoga, kome podele, njima gre libar 8. Njemački tekst glasi ovako: *Es haben auch die Richter Macht die gemeinen Wissmater ausstutailen den Vnterthanen, die sich nach Absterben aines zum ersten zu Inen anmeldt, entgegen geburt den Richtern von jeder 16 Schilling.* Žontar, n. dj. 210.

¹⁸³ Kastavski statut, kap. 45: »...neimejući sina, senožeta u komun i oblast sucem upada.«

¹⁸⁴ Kastavski statut, kap. 45: »...jere nijedan nima držati dve senožeti.«

¹⁸⁵ Žontar, n. dj. 155: »V poznem srednjem veku pa moramo priznati da so imele občine Kastavščine neke vrsti užitno lastnino na skupnih gozdov in pašnikih.« Obratno, Mandić, n. dj. 98, koji kaže da »taj pojam... nije nikakav pravni institut pa on prema tome ne znači ništa...«. Mandićevo mišljenje odgovaralo bi klasičnom rimskom i modernom pravu, ali užitno vlasništvo pojavljuje se već u rimskom pravu dominata (isp. npr. M. Kaser, *Das römische Privatrecht, Zweiter Abschnitt, Die nachklassischen Entwicklungen*, München 1959, 180: »...können die Verhältnisse des Niessbrauchs, der Erbpacht usw. auch so verstanden werden, dass mehrere Eigentümer in verschiedener Weise nebeneinander an der Sache berechtigt sind...«, a pogotovo u srednjem vijeku (isp. npr. P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano, Il diritto privato, Parte seconda, Diritti reali e di successione*, Milano 1960, 15: »...diritto di proprietà... non sia concepito in senso assoluto, come nel diritto romano, ma piuttosto si sviluppi in relazione col godimento della cosa.«).

¹⁸⁶ Šepić, n. dj. 265 (t. 11 odluke od 1661. god.): »[...] da nijedna part prez druge, to je ni otac rektur ili njegov kapitan prez sudac, tolíkajše i suci prez oca rektura ili njegovoga kapitana, ne mozite delit, ni prodavat, ni dat nijedne sorti komunadi z takovem pero' razlogom, da se ne mori pribranil jedinoj parte takovo razdeljen'je ili prodaja, samo da se obznani [...] Cena od teh komunad ustaje [...] komunu [...]«.

et jura nostra, quod herbaticum et omnes alios redditus, comune exigere et tenere debet, et de his solvere dictas marchas domino Marchioni, et ubi erit necesse vel aptare ecclesias, vel murros terre, et alibi ubi erit necesse.¹⁸⁷ Obratno, plominska općina plaćala je akvilejskom patrijarhu, a od 1420. god. Veneciji na ime općeg poreza kojim je priznavala vrhovništvo samo sedam maraka, tj. 56 libara, dakle deset puta manje od labinske općine, ali to ne zbog deseterostruke slabije ekonomske snage, već zato što je općinska organizacija bila mnogo slabije razvijena, tako da je postojao čitav niz podavanja koja su Plominjane izravno opterećivala. Među tim podavanjima je najznatnije i najvažnije dakako podavanje za iskorištavanje pašnjaka i šuma. Stanovnici Plomina koji nisu bili oslobođeni tog podavanja davali su godišnje »unam pecudam cum agnelo«,¹⁸⁸ očito za pravo napasanja svoje stoke na zajednički korištenom zemljištu, tj. na pašnjacima i šumarcima, koji su prema tome i u Labinu u Plominu u vlasništvu feudalaca (akvilejskog patrijarha) odnosno vrhovne vlasti (Venecije).

Na kraju ovog izlaganja o naknadi za iskorištavanje pašnjaka, šumaraka i šuma na širem kvarnerskom području pokušat ćemo riješiti to pitanje za grad Senj. Čini nam se da se ta naknada spominje na više mjesta u Senjskom statutu pod do sada nedovoljno objašnjenim terminom naroka.

V. Mažuranić objašnjava narok kao »daću, što ju imaju plaćati gradu pučani«,¹⁸⁹ Z. Herkov kaže da je to »neka daća, što su je plaćali pučani u Senju prema propisu statuta od g. 1388. i 1640«. ¹⁹⁰ Herkov navodi § 139 Senjskog statuta gdje se kaže da suci dobivaju za plaću »de narochis quilibet eorum libras VI« i § 109 po kojem prema Herkovu »narochi qui imponuntur per subditos... et etiam per ciues... expeduntur in barchis pro domino...« i zaključuje da »nije jasno, o kakvoj se daći radi, kada jednom govori o novčanom prihodu te daće, a drugi put opet o dužnosti dovoza 'naroka' gospoštiji«. N. Klaić ističe da narok plaćaju pučani i podložnici i da se troši na lađarinu za vlastelina, za općinske glasnike i druge općinske potrebe.¹⁹¹

Ako uzmemo u obzir da je u svim kvarnerskim općinama prihod od iskorištavanja zajedničkih zemalja (pašnjaka i šuma) bio jedan od najznačajnijih prihoda feudalca ili općine, već prema tome kome je pripadao, nadalje, da su npr. u Plominu bili neki podanici oslobođeni plaćanja travarine, kao i da taj pojam ne označava u Senju neki neizravni porez (jer se ti u Senjskom statutu nazivaju »trgovina« i slično i jer dolaze u sasvim definiranom sadržaju), već se bez ikakve sumnje radi o nekom izravnom podavanju — moramo doći do zaključka da je narok podavanje za iskorištavanje zajedničkih zemalja.

¹⁸⁷ Senato secreti, Cose dell'Istria, *Atti e memorie*, vol. IV, fasc. 3 e 4, Parenzo 1888, 282.

¹⁸⁸ na istom mjestu, 283.

¹⁸⁹ V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, sv. V, Zagreb 1914, 716.

¹⁹⁰ Herkov, n. dj. II, 172.

¹⁹¹ N. Klaić, n. dj. 122, 125, 140. U svojem najnovijem radu Vinodolsko društvo u početku XVII st., *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVII*, 1972. 191 autorica objašnjava narok kao »novac za prijevoz lađa i za lađare«.

Da vidimo članove Senjskog statuta u kojima se pojavljuje termin narok:

- 1) Prema § 15 [...] consiliarij et homines de consilio Segnensi sint [...] liberi a solutione Narocorum [...]
- 2) Prema § 96 Senjani su dužni voziti kneza, kneginju i njihovu djecu po moru, tamen pecunias seu salaria nautarum soluit comune de narrochis.
- 3) Prema § 109 narochi qui imponuntur per subditos ciuitatis Segnie et etiam per ciues ciuitatis expenduntur in barchis pro domino [...] item in nuncios [...] comunis uel in aliam necessitatem pro comuni emergentem.
- 4) Prema § 139 suci dobivaju plaću »de narochis« »quilibet eorum libras VI«, prema § 148 quilibet de istis naucleris habet ducatos IV de narochis per sex menses, a prema § 150 svaki od čuvara dobiva »ducatos II pro sex mensibus de narochis«.

Sedes materiae za narok je dakako § 109. Z. Herkov je u objašnjavanju tog člana učinio lapsus calami koji ga je odveo krivim pravcem. Naime, iz Senjskog statuta prepisao je expeditur umjesto expenduntur pa je odatle zaključio da se radi o prijevozu naroka u barkama. Dakako, radi se o namjenskom trošenju (expenduntur) prihoda sakupljenih na osnovi podavanja zvanog narok. Narok se u smislu tog člana troši na

- a) prijevoz kneza po moru (isp. § 96)
- b) plaćanje općinskih izaslanika
- c) ostale potrebe, tj. plaćanje sudaca, glavara četa (nauklera) i čuvara (isp. §§ 139, 148 i 150).

Ako uzmemo u obzir da su plemići oslobođeni svih podavanja pa prema tome i naroka i da prema § 15 vijećnici također ne plaćaju narok i ako uzmemo u obzir da narok nije sudska kazna, jer suci osim primanja iz naroka po § 139 primaju još po § 140 »de condempnacionibus... libras XXXIV« — onda nam se čini da je s dovoljno velikim stupnjem vjerojatnosti dokazano da narok jednostavno ne može biti drugo nego upravo podavanje za iskorištavanje pašnjaka i šumaraka. To je tim vjerojatnije što na nedalekom Krku sasvim slična riječ zarok znači prema I. Kukuljeviću Sackinskome »pašnik i drvnik općinski«, a »platiti zarok reći će platit ono što občina odredi za pašu i drvarenje u zaroku...«¹⁹²

Sažimajući ove rezultate možemo ukratko ponoviti da su se u svim kvarnerskim općinama pašnjaci i šume (i ostala »vanjska« zemlja) u razvijenom srednjem vijeku smatrali feudalčevim vlasništvom, da je feudalni gospodar ustupio uz naplatu pravo iskorištavanja tih zemljišta bilo izravno članovima općine u nerazvijenim općinama (Vinodol, Plomin), bilo razvijenijim općinama koje su to pravo dalje ustupale svojim članovima i nalazile općinski interes u razlici između paušalne naknade feudalnom gospodaru i pojedinačnih naknada što su ih plaćali članovi općine (Cres, Krk, Kastav, Veprinac, Labin, Senj).

d) Zaključak

Općinski prihodi koje proučavamo na osnovi analize creske isprave iz god. 1283, a koji se sastoje od sudskih novčanih kazni i travarine navode nas na zaključak da su te općine bile na različitom stupnju razvijenosti, počevši od potpuno razvijenih općina (Cres i Labin), koje su u cijelosti ubirale oba

¹⁹² Kukuljević Sackinski, Statut otoka Krka, 306.

prihoda, preko srednje razvijenih općina (Krk, Kastav, Veprinac) koje su ubirale prihode od travarine i određeni manji dio sudskih novčanih kazni i još slabije razvijenih (Senj), koje su doduše ubirale travarinu, ali su novčane kazne pripadale u cijelosti feudalcu, do najslabije razvijenih (vinodolske općine, Plomin) koje su imale udjela samo u dijelu novčanih kazni, dok je travarinu ubirao izravno sam feudalni gospodar.

2. Rashodi općine

Da vidimo sada strukturu rashoda creskih općina prema ispravi od 1283. god.

Kao općinski rashodi ukazuju se:

- a) naknada za iskorištavanje zajedničkih zemalja, što je creske općine plaćaju Veneciji kao vrhovnoj vlasti i kao izravnom vlasniku tih zemalja. Ta naknada iznosi godišnje 700 libara,
- b) kneževa plaća u visini od 800 libara godišnje,
- c) naknade sucima za njihov rad. Visinu ne znamo. U ispravi se kaže da suci trebaju biti plaćeni *conuenienter*,
- d) naknade članovima općine koji prevoze kneza iz Venecije na otok i natrag. Iz isprave se ne vidi da je upravo općina bila dužna plaćati ove izdatke, ali mislimo da se u to ne može sumnjati. Naime, troškovi prijevoza kneza nisu teretili ni Veneciju ni samoga kneza. S druge strane, nije vjerojatno da bi teret prijevoza pao na štetu onih članova općine koji su vršili prijevoz. To bi izazivalo krajnje nezadovoljstvo i, što je dosta jasno s obzirom na ljudsku prirodu, stavilo u pitanje obavljanje samog prijevoza jer bi zadužena osoba pronalazila razne isprike da svoju obvezu ne izvrši. Naprotiv, ako se prijevoz plaća, uvijek će se naći interesanata za zaradu. I tako dolazimo do općine kao ustanove koja usklađuje sve te disparatne interese plaćajući prijevoz iz svojih sredstava. Ovo bi izgledalo kao pusta teorija kojoj se može, ali ne mora vjerovati, kad ne bi na sreću postojala već navedena odredba Senjskog statuta po kojoj je senjska općina iz sabrane travarine plaćala među ostalim prijevoze svojih feudalnih gospodara.

3. Obveze stanovništva

Kad već govorimo o rashodima creskih općina, bit će zanimljivo utvrditi obveze stanovnika osorskog kneštva prema Veneciji i osorskom knezu. To će biti tim interesantnije što se iz analizirane isprave može s dosta vjerojatnosti zaključiti o obvezama stanovništva u vremenu prije sporazuma od 1283. god.

Sporazumom iz 1283. god. stanovništvo otoka Cresa obvezalo se na slijedeće:

1. Novčana davanja

- a) plaćanje iznosa od 700 libara godišnje mletačkom duždu,
- b) plaćanje iznosa od 800 libara godišnje osorskom knezu.

2. Davanja u naturi: knez i njegova pratnja imaju pravo na opskrbu mesom prilikom obilaska otoka; osim toga, svako kućanstvo daje počasne darove u kokošima u nepoznatoj visini.^{192a}

3. Ostale obveze

a) dodjela dovoljno prostranog vrta za osobne potrebe kneza i njegove pratnje,

b) prijevoz kneza u Veneciju i na otok.

Dakle, iz isprave od 1283. god. proizlaze slijedeće obveze stanovništva osorskog kneštva:

1. Obveze koje se ispunjavaju preko općine

a) plaćanje paušalne naknade Veneciji,

b) plaćanje kneževe plaće,

c) prijevozi kneza u Veneciju i natrag,

d) dodjela dovoljno velikog vrta za potrebe kneza i njegove pratnje.

2. Obveze što ih ispunjavaju izravno stanovnici

— dužnost obvezatne prodaje mesa za kneza i njegovu pratnju prilikom njegova obilaska kneštva,

— dužnost davanja kokoši kao počasnog dara.

Kao što vidimo, stanovništvo ispunjava praktički sve svoje obveze prema knezu i Veneciji preko općine. Zanimljiv ostatak feudalnih vremena je prinudni otkup mesa koji je ipak utoliko manje neugodan što će razmjerno rijetko opteretiti pojedino domaćinstvo i što će knez prilikom rekvizicije ipak platiti uobičajenu cijenu. Isprava doduše ne govori o plaćanju rekviriranog mesa, ali u prilog takvom shvaćanju govori u neku ruku već sam tekst isprave. Naime, knez »... debet accipere... carnes secundum consuetudinem dicte insule«. Dakle, glasom isprave knez se obvezuje (debet) na rekviriranje u skladu s običajem otoka. Premda bi se te riječi mogle tumačiti u smislu besplatnog uzimanja mesa u skladu s nekim nepoznatim običajima o količini mesa te o učestalosti i postupku prilikom rekviriranja, mislimo da cijeli sadržaj sporazuma od 1283. god. govori u prilog tezi da se pojedini stanovnici ne opterećuju nekim posebnim besplatnim podavanjima mimo općine. Uostalom, u Labinu i Plominu nailazimo na sličnu odredbu: akvilejski patrijarh, a nakon 1420. god. kapetan Rašpurga kao predstavnik Venecije ima prilikom godišnjeg posjeta Labinu i Plominu pravo na besplatan ručak i večeru na teret općine »et si plus vult stare spendere debet de sua bursa«. ¹⁹³ Vremenski je mnogo bliža odluka mletačkih vlasti u povodu spora između krčkih knezova i krčke općine.¹⁹⁴ Naime god. 1305. izbile su nesuglasice o opsegu ovlaštenja i povlastica krčkih knezova prema krčkim općinama. Nas ovdje zanima samo pitanje rekviriranja mesa. Predmet spora opisuje se u ispravi iz 1307. god. ovako: super eo, quod comites capi faciebant (bestias) hominibus non satisfaciendo dominis bestiarum de ipsis, allegando comites, quod esse non poterant

^{192a} Ovime smo prihvatili stav recenzenta I. Beuca.

¹⁹³ *Acti e memorie*, vol. IV, fasc. 3 e 4, 1888, 281, 283.

¹⁹⁴ Ljubić, n. dj. I, 216.

sine carnibus pro suo et suarum familiarum usu, tj. u pogledu toga što su kneževi naređivali da se hvataju životinje stanovnika, pri čemu su kneževi iznosili da ne mogu biti bez mesa za potrebe svoje i svoje pratnje. Postignut je sporazum quod de cetero alicque bestie non accipiantur per comites vel suos officiales hominibus Vegle vel districtus, dummodo carnes reperiantur ad beccariam ad vendendum in debitis horis prandii et cene, et si contingeret, quod carnes non invenirentur ad beccariam in dictis horis ad vendendum, et ipsi comites tunc capi facerent aliquas bestias, teneantur satisfacere infra quindecim dies dominis bestiarum secundum veram extimationem, tj. da ubuduće kneževi i njihovi službenici ne uzimaju životinje stanovnicima Krka ili distrikta ako se u prikladno vrijeme ručka ili večere nalazi meso na prodaju u mesnici, a ako se dogodi da se meso ne nalazi na prodaju u mesnici u rečenim satima, a sami kneževi tada dadu uhvatiti poneku životinju, dužni su isplatiti naknadu vlasnicima životinja unutar 15 dana prema realnoj procjeni. Mislimo da nema sumnje da je upravo tako bilo i na Cresu i da su krčki i creski običaji u pogledu rekviriranja i plaćanja mesa sasvim točno opisani u spomenutom sporazumu između krčkih knezova i krčke općine.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Analiza što smo je proveli u tekstu, po kojoj su na Krku i Cresu, u Labinu i Plominu feudalni gospodari plaćali rekvirirano meso navodi nas da utvrdimo da se i u pogledu rekviriranja mesa u Vinodolu po članu 5 Vinodolskog zakona vratimo na starije mišljenje što su ga zastupali Jagić, Rački i Mažuranić. To starije mišljenje pobijao je još 1923. god. M. Kostrenčić (Vinodolski zakon, 178) ovako: »Smisao ovog člana tumačio se onamo, kao da cijeli taj članak radi o jednom slučaju, naime o descensusu vinodolskih knezova i biskupa. Potonja dvojica imaju doduše pravo na descensus, ali oni imaju za dobavljenju im marvu platiti. Članak u ovakvom tumačenju zaista je za ono doba neobičan, jer su gospoda imala pravo da budu na svom putu opskrbljena, a da zato nijesu ništa dužni platiti.« Kostrenčić je predložio novo tumačenje. Po njemu prvi dio člana 5 »određuje, da knez i biskup imaju pravo na prehranu, pa u tu svrhu mogu zahtijevati, da im satnik grada, gdje su odsjeli, izruči toliko blaga koliko je potrebno«. Drugi dio istog člana navodno uopće ne govori o descensusu »nego o slučaju ako knez [...] rekvirira kakovo blago-od podložnika mimo descensus, i ne po satniku gradskom, nego po svojim službenicima [...]. U ovoj potonjoj zgodi [...] ima dakako knez rekvirirano blago da plati.« Da bi po smislu potpuno odvojio prvi dio člana 5 od drugoga, Kostrenčić je prisiljen prevesti drugi dio člana 5 koji glasi: Ništar manie za ne imaju platit gospodin knez gdje se koli i mogu od svojih perman činiti eti za se i za svoju obitelj i za vas svoj dvor ot najbližnago skota te iste općine /.../ ovako: No ipak treba za iste (tj. volove i brave) da plati gospodin knez onda, kada ih dade po svojim permanima oduzeti za se i za svoju obitelj i za svoj dvor od najbližega blaga te iste općine... Kostrenčić je cezuru postavio vrlo elegantno riječima »onda, kada«. Ipak, tih riječi nema u originalnom tekstu. Njegovo shvaćanje preuzeo je M. Barada (Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, 59—60), ali je cezuru tražio i našao prijevodom koji se ponešto razlikuje od Kostrenčićeva i u kojem se ne nalaze riječi »onda, kada«. Barada prevodi: Naprotiv mora ih platiti gospodin knez gdje bi se nalazio, i može dati oduzeti po svojim permanima za se i za svoju obitelj i za vas svoj dvor od najbliže stoke iste gradske općine... Baradin prijevod preuzela je i N. Klaić (Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972, 161). Baradin prijevod nije uspio. On je riječi »ništar manie« preveo s »naprotiv«, a one nemaju taj smisao. Riječi »ništar manie« ne odvajaju tekst od nastavka, nego ih upravo povezuju u jednu cjelinu. Zato je najbolje prevesti točno od riječi do riječi, tj.: No ipak za iste treba platiti gospodin knez gdje god se (nađe) i može dati oduzeti po svojim permanima za se i za svoju obitelj i za sav svoj dvor od najbliže stoke te iste općine, a to pak jednostavno znači da knez (i biskup) mora rekviriranu stoku platiti i da rekviziciju vrši ili

4. Obveze stanovništva prije 1283. god.

Vratimo se na ispravu od 1283. god. Čini nam se da se iz nje mogu ne samo utvrditi obveze i podavanja creskog stanovništva prema Veneciji i knezu u smislu postignutog sporazuma između creskih općina i kneza, već se iz nje može s određenom mjerom vjerojatnosti doći do saznanja o kneževim pravima i o obvezama creskog stanovništva do sporazuma od 1283. god. Drugim riječima isprava iz 1283. god. omogućuje nam uvid u prethodno razdoblje, što može donijeti zanimljive i značajne rezultate.

Dakle, u pogledu kneževih prava i obveza creskog stanovništva do 1283. god. na osnovi teksta isprave od 1283. god. vrijedi istaći slijedeće:

a) Po sporazumu od 1283. god. sve novčane kazne idu ubuduće u općinsku blagajnu. Međutim, prema završnim odredbama knez može u roku od pola godine od dana nastupa na dužnost naplatiti svoj dio novčanih kazni na osnovi već izrečenih presuda u povodu krađa i ostalih krivičnih djela. Isto tako, ako u pogledu krađa i ostalih krivičnih djela nije bila izrečena presuda, već je bilo došlo do nagodbe između oštećenog i optuženog, knez je imao pravo da u roku od pola godine od nastupa na dužnost ubere svoj dio kazne ili globe (bannum). Mislimo da ne moramo posebno isticati općepoznatu činjenicu da je u srednjem vijeku bila dopuštena nagodba između oštećenog i okrivljenog u onim krivičnim djelima koja se po modernom shvaćanju gone po službenoj dužnosti i kod kojih takva nagodba nije moguća upravo zato što se radi o javnopravnim ovlaštenjima državnih organa. Ali, premda se u srednjem vijeku dopuštala nagodba, ta nagodba nije smjela ići na štetu interesa predstavnika vlasti koji su u takvom slučaju imali pravo na svoj dio kazne kao da je ona izrečena presudom.

U svakom slučaju, takvo tumačenje završnih odredbi sporazuma od 1283. god. svodi creske općine do 1283. god. na razinu slabije razvijenih kvarnerskih općina kod kojih je u smislu prethodnih izlaganja određeni dio novčanih kazni pripadao feudalnom gospodaru.

b) Prema sporazumu od 1283. god. creski stanovnici bili su oslobođeni svih osobnih dužnosti, naime svih kulučenja (angarija), osim što su uz naplatu iz općinske blagajne bili dužni prevoziti kneza u Veneciju i na otok. Iz teksta sporazuma proizlazi da su stanovnici Cresa do 1283. god. bili opterećeni raznim osobnim dužnostima premda se iz teksta sporazuma ne vidi u čemu su se te dužnosti sastojale. Prema tekstu sporazuma knez oslobađa creske stanovnike svih kulučenja, a u zamjenu za to (i za prepuštene novčane kazne) prima godišnji paušalni iznos od 800 libara (pro predictis que sibi soluunt et dant). Iz usporedbe s ostalim manje razvijenim kvarnerskim općinama nije teško zaključiti bar približni sadržaj osobnih dužnosti creskih stanovnika. Tako su prema urbaru griške općine od god. 1544.¹⁹⁶ grižanski kmetovi bili obvezani

satnik, tj. općinski službenik ili po potrebi (ako npr. nema satnika) kneževi službenici. Dakle, situacija i njezino pravno rješenje identični su u Vinodolu, Labinu, Plominu, na Krku i Cresu pa otpada Kostrenčićev prigovor da bi član 5 u tumačenju Jagića, Račkoga i Mažuranića bio »zaista... za ovo doba neobičan«.

¹⁹⁶ Lopašić, Hrvatski urbari, 82. i d.

okopavati feudalčev vinograd, stražariti, nositi listove, pomagati pri popravku gradskih zidina i po potrebi načiniti vapnenicu. Slične obveze naći ćemo i u istarskim seoskim općinama.¹⁹⁷ U pojedinosti dakako ne treba ulaziti to više što je svaka općina imala neke svoje specifičnosti i u pogledu veličine i u pogledu sadržaja osobnih obveza.

c) Prema sporazumu od 1283. god. općina je dužna dodijeliti knezu dovoljno velik vrt, a knez se obvezuje da neće stanovnicima otoka oduzimati travu, grožđe i smokve. Kao da ova odredba sporazuma podsjeća na vrijeme kada je knez imao pravo — možda uz naplatu, a možda i bez nje — pribaviti za svoje potrebe, potrebe svoje pratnje i svojih domaćih životinja razne poljoprivredne proizvode.

d) Konačno, iz odredbe sporazuma »da ljudi otoka trebaju platiti... knezu polovicu kokoši...« tekuće godine možemo zaključiti da su i do 1283. god. stanovnici otoka bili obvezani na davanje raznih počasnih darova prigodom najvažnijih vjerskih blagdana. Takvi počasni darovi poznati su na svim srednjovjekovnim feudalnim gospodarstvima u najrazličitijim oblicima i veličini.¹⁹⁸

Iz spomenutoga se vidi da su do 1283. god. otočni stanovnici bili opterećeni raznim osobnim obvezama koje su inače tipične i karakteristične u odnosu kmet — feudalac.

Međutim, iz isprave od 1208. god. saznajemo da je mletačka vlada dodijelila te godine osorsko knežstvo sinovima Rogerija Maurocena s time da su se oni obvezali plaćati mletačkoj općini godišnje 400 libara. Vjerojatno su novi knezovi ubirali spomenuti iznos od creskih općina na sličan način na koji su se od 1283. god. od tih općina ubirali godišnji iznosi od 700 libara. Naime, kao što su god. 1283. creske općine za ubiranih 700 libara godišnje dobivale pravo na iskorištavanje svih zajedničkih zemalja, tako su one nedvojbeno još 1208. god., a sigurno i ranije, dobivale pravo korištenja svih zajedničkih zemalja i na osnovi tog prava ostvarivale prihode, koji su služili dijelom za pokriće navedenih 400 libara, a dijelom za pokriće ostalih općinskih rashoda. Ako je to tako, onda to znači da su krajem XII st. i tijekom XIII st. — sve do 1283. god. — creske općine imale pravo ubiranja dijela novčanih kazni i pravo iskorištavanja zajedničkih zemalja, što bi ih svrstavalo u red srednje razvijenih općina kvarnerskog područja u srednjem vijeku u smislu naših prethodnih izlaganja.

¹⁹⁷ V. npr. Klen, Urbar pazinske grofovije...

¹⁹⁸ V. Klen, n. dj. *passim*, Mitis, n. dj. 156, tvrdi da su se stanovnici otoka obvezali da će isporučiti feudalcu »la metà di tutte le galline che posseggono nel corrente anno 1283«. To neobično mišljenje jedva zasluđuje pobijanje, ne samo zato što slične obveze ne nalazimo u drugim područjima, već i zato što je teško zamisliti način utvrđivanja te obveze.

IV. PROBLEM KONTINUITETA GRADSKE OPĆINE

1. Uvodna napomena

Jesmo li na osnovi izvornih podataka ovlašteni zaključiti na još niže organizacijske oblike općinske autonomije na Cresu ili, drugim riječima, jesmo li ovlašteni pretpostaviti u ranom srednjem vijeku od VII do XII st. razvoj autonomije creskih općina od početne potpune odsutnosti svake općinske organizacije preko prvih početaka autonomije kada jedva razvijeni općinski organi sakupljaju podavanja i izriču s knezom ili bez njega novčane kazne od kojih jedan dio ide u korist općine odnosno bolje reći za plaću tim organima¹⁹⁹ i preko daljnjeg razvoja te autonomije kada općina preuzima eksploataciju zajedničkih zemalja i na taj način prikuplja razmjerno znatna sredstva kojima pokriva svoje povećane troškove?

Takav aprioristični stav možda bi se mogao pokušati braniti pri proučavanju razvoja njemačkih i sjevernofrancuskih gradova, gdje je feudalizam u početku dopuštao minimalnu autonomiju seoskim općinama, kaštelima i gradovima, ali se čak i tamo može dokazati kakav-takav municipalni kontinuitet sui generis od kasnorimskog carstva do buđenja ekonomike i snažnijeg zamaha autonomije u XI st.²⁰⁰ Takav stav pogotovu ne odgovara stvarnom razvoju creskih općina i uopće općina na Kvarneru i u Dalmaciji koje su stajale pod kakvim-takvim bizantskim vrhovništvom sve do druge polovice XI st.

Kako je razvoj gradske autonomije u bizantskoj Dalmaciji ipak tekao nešto drukčijim tokom nego u ostaloj Evropi, zaslužuje da ga dotaknemo bar u najgrubljim crtama.

2. Dosadašnje teorije

U nauci je pitanju kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina posvećena dosta velika pažnja. Ostalo je osamljeno i potpuno napušteno Strohalovo mišljenje po kojemu su rimske gradske općine potpuno propale početkom VII st., a njihovo stanovništvo u cijelosti uništeno od Avara i Slavena. Novo slavensko stanovništvo opustjelih gradova navodno je pod utjecajem svećenstva postepeno romanizirano, a autonomija tih gradova razvila se iz biskupove vlasti nad gradom.²⁰¹ U znanosti je ostala prema tome prihvaćena

¹⁹⁹ S time u vezi je specifična vrsta nagrađivanja općinskih činovnika oslobođanjem od nekih podavanja. Spomenimo Brseč gdje se u vezi s nekim podavanjima kaže: *des ist der suppann vnd podtsuppann frey* (v. Klen, n. dj. 94).

²⁰⁰ Novija shvaćanja pravno-povijesnog razvoja njemačkih gradova u ranom srednjem vijeku v. osobito kod H. Planitz, *Frühgeschichte der deutschen Stadt, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte* (dalje: ZSS) *Germanistische Abteilung* LXIII, 1943, 1—91. Za južnonjemačke gradove, razvoj kojih nije nevažan i za našu pravnu povijest v. H. Planitz, *Das Wiener Stadtrecht und seine Quellen, Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung* 56, 1958, 295—327.

²⁰¹ V. Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Dio I, Osnovke razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova, Zagreb 1913, 1—108, 280—323.

teorija o kontinuitetu između rimskih municipija i srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, samo što je taj kontinuitet različito shvaćen. Spomenut ćemo samo neka starija i novija mišljenja.

E. Mayer povezuje na najizravniji način kuriju kasnorimskog carstva s počecima srednjovjekovnih dalmatinskih gradova.²⁰² Po njemu kurije nisu u bizantsko doba doživjele dekadencu, već su »cijelo kasno rimsko carstvo i Bizant karakterizirani stalnim povećanjem lokalne autonomije što je izvršava provincijalna aristokracija«. Prema tome opravdano je po Mayeru povezati najviše lokalne činovnike rimskih gradskih općina — duumviri iuredicundo — biranih od kurije s dva suca koji u dalmatinskim gradskim općinama sude i upravljaju u gradu bar prema najstarijim sačuvanim ispravama, to više što srednjovjekovni nobiles biraju najviše municipalne organe, a nobiles odgovaraju po Mayeru starim kurijalima. Nema sumnje da je E. Mayer htio previše dokazati. Kasnorimske kurije zaista nisu propale još ni u srednje bizantsko doba te se nalaze u nekim dijelovima istočnog carstva još u IX st., ali s druge strane nema sumnje da je VII stoljeće značilo u Bizantu upravo u municipalnom pogledu prekretnicu zbog militariziranja najosjetljivijih i najvažnijih dijelova carstva.²⁰³ Uostalom, čak i sam U. Inchiostri, najbolji talijanski poznavalac dalmatinske i istarske pravne povijesti koji nalazi kontinuitet između rimskog i srednjovjekovnog prava u tako reći svakoj normi i svakom institutu prisiljen je posumnjati u inače vrlo dvojbeni kontinuitet između duumviri iuredicundo i dvojice gradskih sudaca u srednjovjekovnoj Dalmaciji.²⁰⁴ To svoje stajalište ponovio je Inchiostri i u kasnijim radovima.²⁰⁵

Kostrenčić je uvidio slabe strane »čiste« teorije kontinuiteta pa ju je nastojao nadograditi kako bi na najuvjerljiviji način povezao stare rimske municipije sa srednjovjekovnim gradovima.²⁰⁶ On tvrdi da su dalmatinske gradske općine nastale stapanjem triju komponenata, tj. rimsko-municipalnog elementa, općine kršćana-vjernika i udruživanja građana. Po Kostrenčiću, prvi element nije ništa drugo nego obična »rimsko-municipalna čahura«, a drugi element igra tek sporednu ulogu vanjskog faktora pod utjecajem kojeg se često nalazi treći element. O ulozi spomenutih komponenata bit će u ovome radu zauzeto stajalište pa će samim time biti određen naš stav u vezi s tom teorijom.

²⁰² E. Mayer, Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, ZSS XXIX, Weimar 1903, preveo na talijanski U. Inchiostri, *Atti e memorie* XXII, Parenzo 1907, 347—462.

²⁰³ G. Ostrogorski, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, *Historia Mundi* VI, Bern 1958, 445—473 = Vizantijsko carstvo u svojoj unutarnjoj strukturi (Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu), Beograd 1969, 18—48; isti, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 22 (1929) 129—143 = Privredne i društvene osnove razvoja Vizantije (Privreda i društvo u vizantijskom carstvu), Beograd 1969, 49—60.

²⁰⁴ U primjedbama cit. prijevodu Mayerove studije, 462.

²⁰⁵ U. Inchiostri, Il comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV, *Archivio storico per la Dalmazia*, god. V, vol. X, fasc. 56, Roma 1930, 384.

²⁰⁶ M. Kostrenčić, Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova, *Šišićev zbornik* Zagreb 1929, 113—120; isti, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, I, Zagreb 1956, 98. i d.

Barada je dao zanimljiv i vrijedan prilog proučavanju municipaliteta dalmatinskih gradova u Bizantu.²⁰⁷ On je upozorio na nestanak kurija koje je zamijenio zbor svih građana. Ti su se dijelili po bizantskom pravu »na maiores i minores, na mali i veli puk, tj. maiores et minores censiti, dakle na poreznoj, a ne na krvnoj ili staleškoj osnovi«. Nažalost je Baradin prilog prekratak da bi mogao obuhvatiti složenu problematiku. Njemu treba u dobro upisati što je kontinuitet municipalnog života u Dalmaciji vidio u vezi rimskog uređenja sa srednjovjekovnim uz nužnu kariku bizantskog pravnog sustava, koja se ne može i ne smije zaobići.

I G. Praga dotaknuo se pitanja kontinuiteta.²⁰⁸ Po njemu su kurije u Dalmaciji propale još u kasnorimskom carstvu. Već u to doba dalmatinski gradovi poprimaju vojno obilježje, i to tako da nekadašnji dekurioni postaju vojni komandanti i tvore kao neko vojničko plemstvo (famiglie tribunizie), dok se mali posjednici i ostali narod mora zadovoljiti skromnijom ulogom »srednjeg i malog naroda« (il popolo medio e minuto). Za vrijeme Bizanta na komicijima se »kao u vrijeme Rima« birao jedan ili dva priora koji su, slično starim duovirima, upravljali komunom. Za najvažnija pitanja sastajala se arengo, skup svih građana. Uostalom, sve po Pragi, još od X st. počinje se afirmirati novi bogati sloj srednjih građana koji želi sudjelovati u gradskoj upravi, ali kojem to onemogućava stara visoka aristokracija. To je razlog zbog kojeg se nova buržoazija udaljuje od Bizanta i traži nove organizacijske forme. Čini nam se da je Praga učinio sličnu grešku kao i Mayer, samo u u drugom pravcu. Dok je Mayer našao ostatke starog rimskog municipalnog sustava još duboko u bizantsko doba i tako neposredno povezao kurije i komune, dotle je Praga militarizaciju gradskog života prebacio u kasnorimsko carstvo i pokušao obraniti i dokazati nepromjenjivost municipalnog sustava u Dalmaciji tijekom nekih 600 god. Takva stabilnost unutrašnjeg municipalnog uređenja je to manje vjerojatna što je Dalmacija do Justinijana organizirana na osnovi dioklecijansko-konstantinskih reformi strogim odvajanjem civilne od vojne uprave, zatim što je negdje u drugoj polovici VI st. u Dalmaciju uveden prokonzulat, čime su vojna i civilna uprava bar u svojim vrhovima povezane, nadalje što je, — nakon parenteze VII i VIII st. u IX st. Dalmacija organizirana kao arhontat, tj. što su dalmatinski gradovi uživali visok stupanj samostalnosti i konačno što je tek u drugoj polovici IX st. došlo do reorganizacije provincijalne uprave u Dalmaciji osnivanjem teme, a to je značilo ako ništa drugo a ono bar pokušaj čvršće povezanosti gradova međusobno i same Dalmacije s ostalim dijelovima bizantskog carstva.²⁰⁹

Poslije drugog svjetskog rata na kontinuitet rimskog municipalnog sustava u novim srednjovjekovnim uvjetima obratili su pažnju i predložili originalna rješenja Beuc i Cvitanić.

Razmatrajući osorsku komunu kroz stoljeća Beuc je ustvrdio²¹⁰ da je municipalna organizacija iz rimskog doba propadala »već ranije uporedo s

²⁰⁷ M. Barada, Dalmacija, Hrvatska enciklopedija IV, 1942, 467.

²⁰⁸ G. Praga, Storia di Dalmazia, Padova 1954³, 26.54—55.61.

²⁰⁹ O tome v. opširnije J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957 passim.

²¹⁰ Beuc, Osorska komuna u pravnopovijesnom svijetlu, 31. i d.

raspadanjem organizacije rimske države« i da je vođenje uprave nad gradom preuzela »kršćanska općina — ecclesia — sastavljena od klera i laika, clerus et populus, na čelu sa biskupom«. Kako su dalmatinski gradovi, uključivši i Osor, po Beucu bili stisnuti unutar gradskih zidina, Romani tih gradskih kršćanskih općina bili su prisiljeni stvoriti novu društvenu organizaciju — komunu, tako da je komuna sve više gubila karakter kršćanske općine. Došlo je do odvajanja crkvene i svjetovne vlasti i osamostaljeni grad je u pomanjkanju djelotvorne zaštite bio prisiljen da stvara posebnu zajednicu. Bračne veze Romana i Slavena dovele su do toga da se u Osoru konačno primjenjivalo na samostalni način stvoreno pravo što je niknulo na simbiozi bizantskih i hrvatskih elemenata. Iz isprave iz 1018. god. kojom je Osor obećao mletačkom duždu 40 kuninih kožica Beuc zaključuje da su na čelu osorske komune stajali biskup i prior, da je u populusu postojala diferencijacija, što se vidi iz toga da su ispravu potpisala 14-orica najodličnijih građana i da »su u važnim poslovima grada odlučivali svi građani bez razlike«, jer se isprava završava potpisom svih stanovnika u gradu (»signum + manus omnium habitantium in suprascripta civitate«). Beuc je proveo dobru i ozbiljnu analizu isprave iz 1018. god. pa je šteta što se za razdoblje od VI do X st. zadovoljio nedokazanim uopćenim tvrdnjama. Pogotovo je nedostatak Beucovih teza u tome što nije pokušao dati prikaz municipalnog uređenja dalmatinskih gradova za bizantske vlasti. Da je to pokušao, njegova bi analiza izašla iz okvira raspravljanja o kršćanskoj općini, »novo formiranoj ekonomskoj jedinici«, Romanima i Slavenima, i dobila čvršće povijesne osnove.

Već slijedeće godine Beuc se ponovno vratio na istu temu proučavajući razvoj zadarske komune,²¹¹ ali je tom prilikom svoju pažnju usmjerio u prvom redu na razdoblje od X st. dalje. Beuc je »analizirajući djelatnost priora i biskupa u zajednici s građanima prilikom rješavanja javnih poslova« smatrao da »se može sa sigurnošću ustvrditi da se postanak zadarske komune ima tražiti u X stoljeću«. Po Beucu »zadarska komuna dakle, na čelu s priorom pojavljuje se kao autonomna upravna organizacija građana tokom X stoljeća«. Nadalje, »s obzirom pak da priori nisu još predstavljali gradsku komunu, očito je da se komuna nije još smatrala jurističkom osobom«, ali s druge strane se »javna imovina u gradu nije više smatrala u X stoljeću imovinom državnog fiska« jer »su tom imovinom raspolagali umjesto dosadašnjih državnih organa vlasti, novi organi vlasti u gradu, koje su sačinjavali zadarski prior te šire ili uže zajednice građana sastavljene od puka i plemstva«. Konačno »razvoj zadarske komune u XII stoljeću obilježen je formiranjem izvršnih organa komune i podjelom vlasti među tim organima«. Premda u Beucovu izlaganju nedostaje šira vremenska i prostorna analiza nastanka gradskih općina u Dalmaciji, a osobito analiza razvoja gradskih općina do X st. i usporedba s razvojem obližnjih područja, u prvom redu talijanskih bizantskih gradova i premda Beuc nije svoje analize proveo putem kontinuiranog osvrtu i kritičkog stava prema već usvojenim gledištima, ipak nam se čini da je njegova analiza u mnogim aspektima pravno prihvatljiva i uvjerljiva i da

²¹¹ I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* III, 1954, 504. i d.

je stvarno koristan prilog proučavanju pitanja razvoja dalmatinskih gradskih općina u srednjem vijeku.

Raspravljajući o srednjovjekovnom splitskom komunalnom uređenju, Cvitanić²¹² predložio je pomalo neočekivano rješenje. I on kao i Beuc polazi od pretpostavke da su se Romani u Splitu nakon pada Salone početkom VII st. »osjećali... kao u nekoj klopci« to više što im nikakva centralna državna vlast nije pružala pomoć. Zbog toga su građani bili toliko upućeni jedni na druge da je njihov život poprimio »neke elemente ravnopravnosti i solidarnosti iz daleke prvobitne zajednice«. Stvorila se komuna kao zajednica više-manje ravnopravnih članova, i to zbog ekonomskih faktora, a ideja starokršćanske vjerske općine bila je samo »slučajnost kroz koju se ispoljila nužnost«. Splitski Romani su kasnije stupili u vezu »sa susjednim Slavenima«, kako to Cvitanić kaže, raste blagostanje i diferencijacija, ali čak još i u XI st. nailazimo na shvaćanje »da je nosilac svih prava u gradu komuna, tj. zajednica svih građana«. Tu se Cvitanić poziva na Kostrenčića, po kojem se još 1060. god. kaže u jednoj splitskoj ispravi kako se samostanu sv. Benedikta daruje zemljište koje je bilo »in commune«. Čini nam se da je bez obzira na nesigurnost ideje o prvobitnoj zajednici u dalmatinskim gradovima osnovna greška takvog gledanja na razvoj splitske gradske općine zanemarivanje veoma važne okolnosti da je Dalmacija stoljećima pripadala bizantskom carstvu.²¹³ Svaka analiza dalmatinskih gradskih općina koja ne uzima u obzir tu činjenicu nužno pati od jednostranosti i ne može dovesti do prihvatljivih zaključaka.

Konačno, N. Klaić se s pravom kritički osvrnula na dosadašnje pokušaje objašnjenja postanka dalmatinskih općina, a osobito na pokušaje Kostrenčića i Beuca.²¹⁴ Ona je istaknula da »oba autora (sc. Kostrenčić i Beuc) stvarno

²¹² A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, 14. i d.

²¹³ Kostrenčić, a po njemu i Cvitanić, pogrešno datiraju splitsku ispravu o darovanju benediktinkama s god. 1060, dok Rački i Kukuljević datiraju tu ispravu s god. 1069, a Stipišić i Šamšalović s god. 1068. Vjerojatno se radi o lapsus calami. Uostalom, izričaj »terra...quia in comune erat, sibi concessimus« ne dokazuje ništa, pa ni to da »je nosilac svih prava u gradu komuna«. U ovom radu smo već dovoljno naglasili mnogoznačnost pojma opće, zajedničke imovine, u prvom redu zemlje.

²¹⁴ N. Klaić, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, Zadar, Zbornik, Zagreb 1964, 129. i d. [...]. Ista autorica u svom radu Zadar, dalmatinska metropola do XII stoljeća, *Zadarska revija* br. 2—3, 1967, 112. ukratko se osvrće na pitanje kontinuiteta i kaže da je antičkoj gradskoj općini Justinijan dao »nove životne snage u času kad određene funkcije političke vlasti prenosi na biskupa kao predstavnika crkve. Civitas time dobiva u biskupu čovjeka koji će je predstavljati u doba dok se u gradu postepeno izgrađuje svjetovna vlast«. Ako se ne varamo, N. Klaić nije time prihvatila Kostrenčićevu teoriju o ulozi kršćanske vjerske općine, već je samo naglasila ulogu biskupa u formiranju gradske općine. S druge strane, treba upozoriti da se N. Klaić u svom najnovijem radu Grad i selo na istočnojadranskoj obali ponovo vratila na isto pitanje, analizirala položaj srednjovjekovnih dalmatinskih općina u sklopu bizantske Dalmacije, utvrdila da »tijekom vremena, pod utjecajem političkih prilika, u pravnom će položaju naselja Bizantske Dalmacije nastati razlika u tom smislu da su neka između njih postala civitates, sjedišta biskupa, dok su druga ostala castra (...)«. Ipak autorica smatra da joj nedostaje kriterij prema kojem bi a priori odijelila civitates od castra

priznaju kontinuitet iz rimskog doba«, ali je požalila što »nam nedostaje prikaz stanja u kojem su se gradske općine nalazile do formiranja komune« i postavila izravno pitanje »u kakvim je organizacionim formama postojala zadarska općina [...] prije IX stoljeća«. Autorica je upozorila na to da je po njenom mišljenju »grad postojao i prije nego što su se razvile tipične srednjovjekovne forme pravnog uređenja«, i da »do stvaranja konsulata (u Zadru prvi put god. 1174) postojalo je primitivno općinsko uređenje bez čvrste organizacije«. Konačno, ona je podvukla da »tko god bude [...] pristupio izradi monografije o postanku dalmatinskih komuna, neće to moći učiniti a da ne uzme u račun prilike u Bizantu i u srednjoj Italiji«.

3. Gradska autonomija u kasnorimskom carstvu i Bizantu do IX st.

Gradska autonomija bila je u kasnom rimskom carstvu još uvijek vrlo izražena. Dioklecijanove i Konstantinove reforme unijele su doduše red u financije i opću organizaciju carstva i opteretile civitates znatnim financijskim opterećenjima, ali su im osigurale bar relativni mir i pravnu sigurnost. Osnovna značajka kasnorimskog carstva organiziranog na osnovama Dioklecijanovih i Konstantinovih reformi bila je stroga odvojenost civilne i vojničke uprave, pri čemu je vojnički aparat bio strogo hijerarhijski organiziran i predstavljao zajedno s carem kohezijski i integracijski element, dok je civilna uprava bila postavljena na razmjerno prilično jako izraženoj autonomiji temeljnih stanica državnog organizma — civitates. Gradska općina, civitas, bila je u rukama srednjeg staleža — possessores —, koji su kao curiales bili u neku ruku staleški privilegirani.²¹⁵ Gradsku skupštinu tvorilo je 100 dekuriona, biranih između kurijala, a gradsku upravu vodili su razni niži i viši činovnici, birani od dekuriona. Na čelu gradske uprave nalazili su se duumviri iure dicundo. Autonomija gradske općine u prvom se redu sastojala u tome što je ona samostalno razrezivala i raspoređivala kvotu poreza što ju je trebalo sabirati za potrebe centralne administracije, cara i vojske. Iz gradske uprave bili su izrijekom isključeni veleposjednici i ostali mogućnici koji su svoje obveze prema državi plaćali odvojeno i nezavisno od kvota i uplata gradskih općina. Osnovni smisao čitave organizacije bio je ovaj: civilno stanovništvo organizirano u gradske općine stvara svojim radom dovoljno sredstava za centralne državne organe i vojsku, a ti preuzimaju na

i da zato ta dioba »ne povlači nužno za sobom kao posljedicu različitu gospodarsku odnosno društvenu strukturu spomenutih naselja« (Teze referata i saopštenja za Šesti kongres historičara Jugoslavije, Budva, 7—9. X 1973). Uz napomenu da ulogu biskupa treba u Bizantskoj Dalmaciji tumačiti u skladu s njegovim položajem u Bizantu uopće, prihvaćamo navedene stavove autorice.

²¹⁵ Ali ipak ne tako da bi poprimili značajke kaste. Uostalom, o tome postoje različna mišljenja. Tako Kübler (PWRE IV 1901, s. v. decurio, coll 2319—2352) naziva kurijale »eine erbliche Kaste«. Slično i F. Lot, *La fin du monde antique*, Paris 1968², 20—92; Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, Napoli 1957¹³, 63. itd. Obratno, Bruns-Pernice-Lenel u *Geschichte und Quellen des römischen Rechts* (Holtzendorffs Enzyklopädie der Rechtswissenschaft I, Leipzig-Berlin 1904⁶, 144) ne nalaze uopće pravnih razlika među rimskim građanima kasnorimskog carstva.

sebe obvezu obrane proizvodnih društvenih slojeva. Autonomija obaju sektora — vojničkog i civilnog — postoji upravo zato da bi svaki od njih mogao što potpunije i bolje obavljati svoj dio zadataka.

Opisana organizacija više-manje je uništena negdje u drugoj polovici VI i početkom VII stoljeća nakon što je rimska država doživjela potpuni krah zbog Justinijanove politike koja je imala sva obilježja lažnog sjaja efemernih uspjeha toliko karakteristična za bilo koju nerazumnu vladu koja ne vodi brige o zdravoj ekonomici, već privremeno ostvaruje svoje ciljeve — najčešće političke i vojničke prirode — da bi nakon potpunog iscrpljenja narodnog gospodarstva došlo do kraha svih iluzija. Rimska država, iscrpljena Justinijanovim »uspjesima« gubi najveći dio Italije upadom Langobarda, najveći dio Balkana upadom Slavena i velik dio svojih istočnih oblasti pred nezadrživim arapskim naletima. Ostatke države, koju sada već možemo nazvati Bizantom, a koji se sastoje ponajviše od nepovezanih područja, zaštićenih pogodnim položajem (venecijanski otoci, Ravenna, Napulj, Gaeta, Sicilija, Sardinija itd.) trebalo je sasvim drukčije organizirati. Trebalo je potpuno odbaciti teorije o samostalnosti civilne vlasti koja hrani vojsku jer su dijelovi bizantskog carstva bili u položaju dugogodišnje, čak stoljetne manje ili više intenzivne opsade pri kojoj je i najmanja nebudnost mogla značiti potpuno fizičko uništenje ili u najboljem slučaju pad u položaj osvojenog područja.

Zato je razumljivo da je nova organizacija morala ići na potpuno stapanje vojnog i civilnog elementa. Autonomije gradskih općina u smislu organizacije kasnorimskog carstva nestaje. Osobito je značajno da kurije ili nestaju²¹⁶ ili im se znatno smanjuju kompetencije,²¹⁷ tako da je Lav Mudri koncem IX st. mogao svojom Novelom XLVI ukinuti zakone o kurijalnoj odgovornosti za dugove i o njihovom pravu biranja magistrata i upravljanja gradom, a svojom kasnijom Novelom L čak ukinuti obvezu insinuiranja darovanja u akte gradskih vlasti.²¹⁸ Time su općine nestale kao autonomne korporacije javnog prava i u skladu s tadašnjim shvaćanjem bizantske države postale sastavnim dijelom državne hijerarhije. One su doduše sačuvale pravnu osobnost, ali ne i korporativni element.^{218a}

²¹⁶ U Raveni se kurija posljednji put spominje 625. god., a u Rimu je čini se još ranije nestala. Isp. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1970², 169.

²¹⁷ U istočnom dijelu Bizanta, gradu Hersonu, spominje se kurija (βουλή) još god. 710. Isp. Bréhier, n. dj. 170.

²¹⁸ Bréhier, n. dj. 171. Za gradsku upravu u kasnorimskom carstvu usp. osobito O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte I*, Leipzig 1885, 884 i d., a od novijih u prvom redu P. de Francisci, *Storia del diritto romano II*, Milano 1963, 148 i d., P. Bonfante, *Storia del diritto romano*, Milano 1959, 18 i d. Za Dalmaciju usp. G. Novak, *Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim i ranoromanskim gradovima Dalmacije*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1951, 81—91. Za ranobizantsko doba v. Ch. Diehl, *Études sur l'administration byzantine*, Paris 1888, 304. i d.; E. Stein, *Beiträge zur Geschichte von Ravenna in spätrömischer und byzantinischer Zeit*, *Klio XVI*, 1916, 40—71,

^{218a} Lav Mudri Nov. XLVI i. f. V. C. E. Zachariae v. Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum*, Pars III, Lipsiae 1857, 139. Usp. Bréhier, n. mj.: Goetz *Le origini...*, 119 Ostrogorski, *Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur*, 452 = Vizantijsko carstvo u svojoj unutarnjoj strukturi, *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, 25.

4. Gradovi u srednjovjekovnoj Istri

Dakako da nas najviše zanima sudbina kurija i uopće autonomije gradskih općina u Dalmaciji i Istri u prvim stoljećima po dolasku Slavena na Balkanski poluotok. Za VII i VIII stoljeće nemamo nikakvih vijesti o Dalmaciji uopće, a o Creskom otoku i njegovima općinama posebno, pa je već iz tog razloga svaki pokušaj analize onemogućen.²¹⁹ Utoliko su dragocjeniji podaci koji se mogu utvrditi ili zaključiti za bizantsku Istru, i to u prvom redu iz isprave o Rižanskom placitu iz 804. god.²²⁰ Iz te isprave može se zaključiti na postojanje općinske organizacije u vrijeme bizantske vlasti, ali ne u smislu općine kasnorimskog tipa s kurijama i odvojenom civilnom i vojnom vlašću, već u smislu tipičnih »graničarskih« općina u kojima su se vojni i civilni element stopili u jedan jedinstveni faktično, vjerojatno ne pravno privilegirani krug osoba koje su istodobno posjednici i nosioci svih važnijih funkcija u gradu. Na kurijalno uređenje ne možemo pomišljati jer nema nikakva oslonca za mišljenje da su se one zadržale u Istri još u VIII st. Sačuvana isprava o Rižanskom placitu²²¹ omogućuje nam da pratimo sudbinu općinskog uređenja u Istri pri kraju VIII i početkom IX st. u tri različite etape, sudbosne za istarsko stanovništvo. Naime, iz nje se mogu izvući dragocjeni zaključci o položaju istarskog stanovništva i općina za bizantske vlasti u VIII

²¹⁹ Sintetski pogled na povijest Dalmacije u VII i VIII stoljeću moguć je unatoč nedostatku izravnih izvora. Dapače, novi sintetski pogled čak je jedan od gorućih zadataka naše povijesne znanosti jer i najbolji i najnoviji pokušaji nikako ne zadovoljavaju.

²²⁰ O toj ispravi postoji golema literatura. Navest ćemo samo najpristupačniju i najkorisniju: P. Kandler, *Codice diplomatico istriano (= CDI, ad a. 804; E. Mayer, Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung...*, 393. i d. R. Udine, *Il placito di Risano, Archeografo triestino*, vol. XVII, III serie XLV della Raccolta, Trieste 1932, 1—84; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1917, 175. i d. Dakako da ovdje nije mjesto podvrgnuti ispravu o Rižanskom placitu povijesnoj i diplomatskoj kritici. Spomenimo ipak da od ozbiljnih talijanskih znanstvenika u vjerodostojnost te isprave ni najmanje ne sumnjaju npr. Kandler (v. *Codice diplomatico istriano ad a. 804: Il documento contiene tali caratteristiche di sincerità, da non poterlo riporre fra le cose adulterate sia di tempi vicini o dei piu remoti*), A. Pertile (*Storia del diritto italiano I, Torino 1896, 188: bellissimo documento*) i R. Urdina (n. dj. 78), a od njemačkih npr. Mayer (*Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römische Grundlagen, u Atti e memorie. XXII, 397: il documento più prezioso della storia costituzionale italiana sino al secolo XI*). Od hrvatskih autora tu ispravu analizira kao posve vjerodostojnu Kirac, *Crtice iz istarske povijesti*, 60. i d. i N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 176 — 189. Usp. i D. Gruber, *Povijest Istre*, Zagreb 1924, 26—27. Ni slovenski autori ne sumnjaju u njezinu vjerodostojnost. Tako npr. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, Ljubljana 1902, 19; M. Kos, Istorja Slovenaca, Beograd 1960, 106; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I. Ljubljana 1964, 412. Rezerviranost prema podacima iz te isprave v. u I. Beuc, *Etnički odnosi u Istri u svijetlu povjesnih vrela. Arhivist I, 1954, 42*. Beuc je u svojim izlaganjima dosta koncizan pa se pouzdano nadamo u nešto opširniju analizu koja bi bila od neprocjenjive važnosti za daljnju spoznaju rano-srednjovjekovne istarske prošlosti.*

²²¹ Najpristupačnija izdanja: P. Kandler, *CDI, ad a. 804: I. Kukuljević, Diplomatički zbornik I, 36—40; M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II, Ljubljana 1906, 19—27; L. Kirac, Crtice iz istarske povijesti, Zagreb 1946, 287—292; Udina, n. dj. 61—67; Leicht, n. dj. Le Fonti, Milano 1966, 286—291.*

stoljeću, zatim za vrijeme prvih godina nakon osvajanja Istre sa strane Franaka (787—804) i u vrijeme nakon Rižanskog placita.

a) Položaj istarskog stanovništva i općina pri kraju bizantske vlasti

aa) Slobodno stanovništvo se dijeli na dvije najvažnije grupacije: na imućnije stanovnike, possessores, i na ostalo slobodno stanovništvo nižeg ranga. Possesores su osvojili izbornost svih općinskih funkcija, u kojima su sjedinjene vojne i civilne funkcije. Prema ispravi o Rižanskom placitu oni izjavljuju: *Habuerunt parentes nostri consuetudinem habendi actus Tribunati, Domesticos, seu Vicarios, nec non Locoservitores*. Izabrani viši funkcionari pojedinih gradova i kaštela sastajali su se povremeno na »kongresu«, gdje su zajedno s carskim vrhovnim vojnim činovnikom, *magister militum*, donosili upravne odluke, što su se odnosile na cijelu Istru i bez sumnje sudske odluke u drugom stupnju u povodu apelacije nezadovoljne strane na prvostepenu presudu lokalnih vlasti.²²² Sve to u velikoj mjeri podsjeća *mutatis mutandis* na organizaciju općinske uprave i sudstva u srednjovjekovnim kneštvima Krka i Vinodola, gdje su također predstavnici gradova i kaštela bili neka vrsta više sudske instance u povodu žalbi na prvostepene odluke općinskih vlasti i gdje su ti isti organi imali i stanovite upravne i samoupravne nadležnosti, dakako pod moćnim utjecajem kneza kao feudalnog gospodara.²²³

bb) O kurijama kao posebnim samoupravnim organizacijama povlaštenog sloja nema ni riječi ni u Rižanskom placitu ni u drugim ispravama i uopće izvorima iz posljednjeg doba bizantske vlasti nad Istrom. Prema tome, treba zaključiti da više nisu ni postojale, što je tim vjerojatnije ako uzmemo u u obzir istureni položaj Istre koja je bila nužno vojnički organizirana tako da su u njoj morali već odavno nestati svi tragovi nekadašnje civilne samouprave i ako uzmemo u obzir karakteristično shvaćanje bizantske države kao načelno centralizirane jedinstvene države na čelu s carem.²²⁴

cc) U pogledu šuma, pašnjaka i uopće »vanjskih« zemalja, koje su civitates još u kasnorimsko doba imale ako ništa drugo a ono bar u punom korištenju dogodila se po našem mišljenju velika, bitna i zanimljiva promjena trag koje se može naslutiti iz isprave o Rižanskom placitu. Prije svega prisjetimo se da kurija kao samoupravnih lokalnih pravnih osoba nije više bilo i da su possessores prigrabili u svoje ruke sve lokalne funkcije. Oni su se u uvjetima udaljene i slabe vrhovne državne vlasti osjećali kao stvarni i neometani gospodari u lokalnim omjerima. Što prema tome znači prigovor lokalnih vlastodržaca upućen vojvodi Ivanu: *Tulit nostras silvas (...)* *Item tulit nobis Casalia (...)* *insuper sclavos super terras nostras posuit (...)*? U kojem smislu se radi o »njihovom« šumama, pašnjacima i uopće zemljama? To ne može značiti da je vojvoda Ivan slobodno raspolagao općinskim zemljama u smislu zemalja

²²² Rižanski placit: »[...] per ipsos honores (tj. tribuni itd.) ambulabant ad communionem et sedabant in Congressu [...]«

²²³ Za Krk vidi npr. Krčki statut na hrvatskom jeziku, Kukuljević, n. dj. 293; Ljubić, n. dj. I, 243; za Vinodol isp. umjesto svega Lopašić, Hrvatski urbari, 137.

²²⁴ Obratno G. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo*, I Roma 1924, 34.

koje pripadaju općini kao pravnoj osobi jer su zbog centralizacije bizantske države općinska zemljišta bila zapravo državna zemljišta pa ih possessores nisu mogli nazivati nostrae terrae. Pri tom treba uzeti u obzir još i prigovor upućen biskupima koji glasi: De Herbatico, vel glandalico nunquam aliquis vim tulit inter vicora nisi secundum consuetudinem parentum nostrorum. Što to zapravo znači? Kandler²²⁵ to tumači ovako: L'erbatico e glandalico nei distretti dei Vici si esigeva a forza oltre la antica consuetudine. Kos²²⁶ isto mjesto prevodi ovako: Ker se tiče pravice do sena in trava ter do svinjske paše po hrastovih gozdih je ni nihče prej po naših vaseh s silo zahteval, ampak tako, kako je bilo to navadno med našimi predniki. Konačno, N. Klaić²²⁷ prevela je spomenuto mjesto ovako: Nitko nije bio silom gonjen radi paše i žira iz šikarja, već se vladalo po običaju predaka i daje slijedeći komentar: Prema tome, biskupi su tjeroali stanovnike gradova i kaštela s općinskih pašnjaka očito zbog toga što su odbijali da za pašu i žirenje u općinskim šumama plaćaju biskupu određena podavanja. Naime, sve po N. Klaić, biskup se više ne zadovoljava ni time da po svojoj volji određuje odnos i terete podložnika koji obrađuju njegovu zemlju, već zahvaća i u prava općine zahvaljujući vladaru koji mu to omogućuje. Drugim riječima, Kandler i Kos tumače to mjesto iz isprave o Rižanskom placitu tako kao da se radi o nekom pravu koje su biskupi imali na općinskim zemljama i za vrijeme Bizanta, ali koje pravo je za vrijeme Franaka putem njihovih zloupotreba prošireno, dok po N. Klaić biskupi za vrijeme Bizanta nisu imali na općinskom zemljištu nikakvih prava, a za Franaka su to pravo uzurpirali i počeli iz tih zemljišta goniti istarske stanovnike koji nisu htjeli plaćati određena podavanja. Prijevod od riječi do riječi glasi: U pogledu pašarine i žirovnine nikad nije nitko (sc. za vrijeme Bizanta) pravio nasilja na zemljištima obraslim šikarom već samo u skladu s običajem naših predaka. Dakle radi se o nekim pravima koja su biskupi imali i za vrijeme Bizanta, ali koja se za Franaka vrše na nedopustiv način. Taj nedopustivi način nazivaju stanovnici vim tollere, tj. nanositi silu, i upravo na njemu inzistiraju. U čemu se sastojalo to nasilje? Najvjerojatnije u tome što su biskupi jednostavno rekvirirali čitavo stado osobe koja nije plaćala pašarinu ili žirovninu i onda bez sumnje iz zaplijenjene stoke neopravdano visoko naplaćivali pašarinu i žirovninu, vjerojatno uzimajući njezin višestruki iznos u ime kazne. Ali, kao da je najvažnija okolnost upravo to što se iz spomenute pritužbe protiv biskupa uopće ne vidi da se radi o općinskoj zemlji. Prije bismo mogli reći da se radi o biskupskoj zemlji s koje su biskupi i za Bizanta i za Franaka naplaćivali pašarinu i žirovninu i tjeroali stoku stanovnika upravo zato što se radilo o njihovoj, biskupskoj zemlji. Znači li to da je ta zemlja bila u biskupskom vlasništvu? Već smo u ovom radu dovoljno istakli da ranosrednjovjekovni pojam vlasništva — slično kao i u kasnorimskom pravu — nije bio identičan s pojmom vlasništva u klasičnom rimskom i u modernom pravu. U ranom srednjem vijeku nije se toliko pitalo u vlasništvu koga se nalazi određeni predmet, već tko se i u kojem opsegu koristi raznim ovlaštenjima i koristima iz tog predmeta. Bar neke »vanjske zemlje« došle su na neki način još za

²²⁵ Kandler, n. dj. ad. a. 804, 11.

²²⁶ Kos, n. dj. II, 22.

²²⁷ N. Klaić, Povijest Hrvata..., 182.

Bizanta u biskupske ruke i on ih je smatrao onda »svojima« u navedenom smislu, što se kasnije raznim putovima pretvorilo u pravo biskupsko vlasništvo nad tom zemljom. Ako je tome tako, onda to znači da su i one vanjske zemlje koje posjednici u ispravi o Rižanskom placitu nazivaju svojim (nostre silve itd.) u posjedu i korištenju upravo tih posjednika, a ne u općinskom vlasništvu, i da ih je vojvoda Ivan oduzeo od tih posjednika, a ne od općine.²²⁸ Sve upućuje dakle na to da je još za vrijeme Bizanta došlo do neke vrste podjele pašnjaka i šuma na biskupske, posjedničke i one koje su ostale nepodijeljene, ali ne u u smislu podjele vlasništva tih zemalja, već u smislu podjele prava iskorištavanja tih zemalja odnosno ubiranja pašarine i žirovnine za stoku koja na njima pase. Tu podjelu učinile su lokalne vlasti svake pojedine općine na svoju ruku jer je carska vlast bila daleko, a pučanstvo bez ikakve mogućnosti otpora. Dugogodišnje izvršavanje prava iskorištavanja tih zemalja pretvorilo se onda u neko čvrsto pravo, jednostavno nazvano herbaticum i glandaticum prema njegovu sadržaju. To je pravo bilo toliko jako da su ga čak i possessores priznavali prema biskupima i dakako tražili da ga i vojvoda Ivan prizna u vezi sa zemljama koje su njima dodijeljene na iskorištavanje.²²⁹

dd) Bizantu kao vrhovnoj vlasti plaćale su istarske općine i istarsko slobodno stanovništvo ova podavanja:

α u znak priznanja bizantskog vrhovništva određeni prilično skromni iznos u zlatnicima: Pula i Trst 66, Poreč 60, Rovinj 40, Labin i Motovun 30, Buzet i Pićan 20, a »Cancellarius Civitatis novae« 12 tzv. solidi mancosi, koji su vrijedili nešto manje od normalnih zlatnih solida. Teoretsko opravdanje ovog podavanja sastojalo se najvjerojatnije u priznanju da se gradska općina nalazi na teritoriju bizantske države: za upotrebu tog teritorija — a u prvom redu iskorištavanje područja na kojem leži gradska urbana cjelina s kućama, ulicama i utvrdama — trebalo je platiti neku više-manje simboličnu svotu.

²²⁸ Još je Mayer, n. dj. (tal. prijevod) 406, naslutio da se radi o pravima pojedinaca na šume, a ne o komunalnim dobrima, ali je očito kolebajući pristao bez neke argumentacije uz drugu alternativu.

²²⁹ Tumačenje što smo ga dali u tekstu rezultira iz pravne analize isprave o Rižanskom placitu. Ono je logično i pravno uvjerljivo. Da su se stvari u praksi upravo tako i odigravale, vidi se iz sličnog primjera bračke općine, koja je još u kasnom srednjem vijeku zadržala sve značajke vrlo nerazvijene općine u kojoj stočarstvo igra glavnu ulogu u gospodarstvu. Prema izvještaju što ga je predstavnik bračke općine Franjo Bokanić uputio bračkom knezu A. Memu (K. Kadlec, Statutum et reformationes insulae Brachiae, MHJSM XI, 1926, 317—318) na otoku se razlikuju privatne zemlje od općinskih, a ove potonje dijele se opet na zemlju što su je pojedinci okupirali za poljoprivrednu obradu i na zemlju što služi stočarstvu. Ta druga vrsta općinske, zemlje, tj. općinska zemlja što služi stočarstvu, služila je nekoć, prema Bokaniću, svim privatnicima, ali bez ikakva reda. Zbog toga je dolazilo do nereda pa je »općina, koja je u to doba raspolagala tim dobrima /.../ 1423. god. ovlasila putem vijeća ondašnjeg rektora /.../ i deset plemića /.../ da popišu i dodijele rečene pašnjake. Oni su tu zemlju dodijelili pa je uživanje jednog dijela spomenutih općinskih dobara bilo doista prepušteno rečenim vladnicima za napasanje njihovih životinja, dok je ostalih dvanaest dijelova i još više ostalo u prvom prastarom stanju. Ta općinska dobra dodijeljena za privatnu pašu bila su (za razliku od ostalih, što se sada jedina nazivaju općinskim) nazvana komunalnim /.../, a na njima imaju jedino ovlaštenici i njihovi nasljednici pravo napasanja sitnih životinja /.../«

β za bizantskog cara skupljali su se svake godine novčani iznosi koje su predstavnici istarskih gradova predavali caru u znak počasti.²³⁰ Car nije bio ni najmanje ravnodušan prema tim znakovima počasti jer se sa svih teritorija znala skupiti pozamašna svota novca — slično kao što nisu bili ravnodušni ni feudalni gospodari prema mnogo skromnijim počastima. Uostalom, smisao jednog i drugog je identičan; radi se o konkretnom priznanju vrhovništva, što ga caru koji vlada odaju njegovi podanici, za razliku od apstraktnog vrhovništva države nad gradom simboliziranog u plaćanju navedenom pod α) slično kao što davanje kokoši i sličnih počasti simbolizira konkretnu vlast određenog vlastelina nad njegovim kmetovima za razliku od ostalih podavanja koja imaju više karakter plaćanja određene usluge ili koncesije. Npr. opća urbarijalna daća ima karakter zakupnine i njome kmet plaća pravo iskorištavanja vlastelinova zemljišta i u isto vrijeme priznaje vlastelinovo vlasništvo nad zemljom.

γ istarsko stanovništvo davalo je osim toga centralnoj vlasti posebno podavanje od ovaca, i to na svakih sto ovaca po jednu. Premda je to podavanje služilo za pokriće troškova carskih izaslanika²³¹ i prema tome imalo u neku ruku karakter kolektivnog descensusa, ipak je osnova za izračunavanje bio broj ovaca, a ne ukupna vrijednost imovine ili neka druga osnova, što znači da teoretsko opravdanje tog poreza valja tražiti u protučinidbi što je centralna vlast daje istarskom stanovništvu koje ima ovce. Drugim riječima izgleda nam dosta vjerojatnim da se ovdje radi o plaćanju poreza za upotrebu pašnjaka, što opet potvrđuje našu pretpostavku da su se pašnjaci i šume nalazili u vrhovnoj vlasti i nekoj vrsti vlasništva države i da je ona dopuštala stanovništvu neke općine iskorištavanje tog zemljišta uz plaćanje poreza koji se obračunavao u odnosu na stupanj iskorištavanja tog zemljišta sa strane pojedinog korisnika.

b) Položaj istarskih općina i stanovništva u početku franačke vlasti

Uvođenje franačke vlasti prouzročilo je doista temeljit preokret u položaju istarskog stanovništva i u opsegu općinskih ovlaštenja. Ističemo osobito:

aa) umjesto dosadašnje samouprave posjednika, vojvoda Ivan je razdijelio narod na stotnine i na čelo tih stotnina postavio satnike,²³² posve u skladu s franačkim načinom uprave. Od samoupravnog biranja općinskog činovništva nije ostalo ništa,

bb) Vojvoda Ivan oduzeo je dotadašnjim korisnicima pravo na pašnjake, šume, šumarke i pravo na ribarenje — očito polazeći od pretpostavke da je franački vladar osvajanjem Istre preuzeo sva prava koja je do tog trenutka imao Bizant kao država. Jedno od tih prava je i pravo na svu onu zemlju koja nije u privatnom vlasništvu jer smo već utvrdili da je bizantska gradska općina bila sasvim nešto drugo nego što je bila općina za vrijeme rimske republike

²³⁰ Rižanski placit: »/.../ Colligamus exenia ad Dominum Imperatorem sicut tempore Graecorum faciebamus /.../«

²³¹ Rižanski placit: »/.../ Tempore Graecorum colligebamus semel in anno, si necesse erat, propter Missos Imperales /.../«

²³² Rižanski placit: »/.../ Modo autem Dux noster Joannes constituit nobis Centarchos /.../Tribunatus nobis abstulit /.../«

i principata, pa čak i za vrijeme kasnorimskog carstva. Naime, utvrdili smo da je centralizacija vlasti u Bizantu imala kao jednu od posljedica i to da su općine kao samoupravne organizacije u obliku kurija nestale i da su ih naslijedile općine koje su doduše bile pravne osobe, ali koje su u potpunosti ovisile o centralnoj vlasti pa se tako i »općinsko« zemljište smatralo državnim zemljištem.^{232a}

cc) Vojvoda Ivan opteretio je cjelokupno stanovništvo bez razlike novim osobnim teretima i naturalnim podavanjima. Dovoljno je navesti riječi Rižanskog placita: *Fodere nunquam dedimus, in curte nunquam laboravimus, calcarias nunquam fecimus, casas nunquam edificavimus, tegoria nunquam fecimus, canes nunquam pavimus, collectas nunquam fecimus sicut nunc fecimus (...)* ambulamus nauigio in Venetias, Ravennam, Dalmatiam, et per flumina, quod nunquam fecimus (...). Tome treba još dodati opsežne i neugodne dužnosti prenošenja tovara, pri čemu je vojvoda Ivan nakon upotrebe jednostavno plijenio konje,²³³ veliko povećanje poreza na ovce i druga razna nova opterećenja.

c) Položaj istarskih općina i stanovništva nakon 804. god.

Rižanski placit donio je, čini se, bitna olakšanja istarskom stanovništvu, odnosno bolje reći posjednicima. Čini se da su se odluke Rižanskog placita dosta ozbiljno shvatile jer ih izričito potvrđuje Ludovik Pobožni. Novi položaj općina i stanovništva izgleda sada ovako:

aa) posjednicima je vraćeno pravo biranja svih općinskih organa, čak se ta njihova autonomija u neku ruku i proširuje.²³⁴

bb) u vezi s vanjskim zemljama dolazi do kompromisa: vanjske zemlje koje nisu bile ni u čijem posjedu ostaju i dalje u vlasti vojvode kao predstavnika franačke države. Slaveni naseljeni na tim zemljištima preseljavaju se iz njih na druga mjesta samo ako svojom prisutnošću pričinjavaju štetu okolnom stanovništvu. Ostale vanjske zemlje koje su bile u dugogodišnjem posjedu (i iskorištavanju) članova općine vraćaju im se čime im se u najmanju ruku priznaje trajno pravo iskorištavanja, posjeda i naplaćivanja pašarine i čime su posjednici iz vremena Bizanta integrirani u franački vladajući krug.

cc) Razna podavanja, u prvom redu ona koja imaju karakteristike feudalnih podavanja, ukidaju se ili se bar svode na visinu koja je bila uobičajena još za Bizanta.

Sve u svemu posjednici su uspjeli da budu priznati kao slobodni građani, da zadrže sve svoje posjede i da budu uključeni u vladajuću klasu. Međutim

^{232a} V. o tome u tekstu glavu IV pod 3. kao i opaske 218. i 218.a.

²³³ Rižanski placit: *Quando ille venerit in servitium Domini Imperatoris ambulare aut suos dirigere homines, tollet nostros caballos et nostros filios cum forcia secum ducit, et facit eos sibi trahere saumas /.../ tollit omnia eis quidquid habent et solum ipsa persona ad pedes remeare facit in propria.*

²³⁴ Leicht, n. dj. II diritto pubblico, Milano 1966, 394. Isprava Ludovika Pobožnog od oko 814—820: ».../ confirmare decrevimus /.../ legem antiquam ut /.../ inter vos rectorem et gubernatorem atque patriarcham, episcopos, abbates seu tribunos et reliquos ordines licentiam habeatis eligendi /.../.« Probleme u vezi sa sadržajem v. npr. kod G. de Vergottini, *Lineamenti storici* ..., 43 i d.

ono što je za budući razvoj istarskih gradova od osobita značenja, jest priznanje samostalnog biranja općinskih funkcionara. Time se općinska autonomija nekako održala i provukla kroz ušicu igle pa se bez daljnega za Istru može ustvrditi kontinuitet između rimskih gradskih općina preko kakvog-takvog municipalnog uređenja za vrijeme Bizanta i Franaka u smislu naših izvođenja i preko uporne borbe s biskupima i ostalim feudalnim gospodarima i državnim vlastima do srednjovjekovne komune.^{234a}

5. O ulozi biskupa i kršćanske općine

Pošto smo razmotrili pravni položaj istarskog stanovništva i općina u VIII i IX st. i time proširili svoja saznanja o kontinuitetu rimskih i bizantskih municipalnih institucija u Istri, vratimo se proučavanju tog istog pitanja u Dalmaciji.

Sve teorije o kontinuitetu između rimskog municipalnog uređenja i srednjovjekovnih dalmatinskih komuna na ovaj ili onaj način ističu važnu ulogu biskupa odnosno kršćanske općine pri formiranju ranosrednjovjekovne gradske općine.

a) Uloga biskupa

Da promotrimo najprije pitanje uloge biskupa u formiranju ranosrednjovjekovne gradske općine. Nema sumnje da je vladajuća nauka u pravu kad ne prihvaća Strohalove teze o odlučujućoj ulozi biskupa pri formiranju centara s posebnim imunitetskim privilegijama iz kojih je postepeno izrastao srednjovjekovni grad u svom pravnom aspektu komune. Biskup je osobito u X st. imao svoje posebno mjesto u razvoju zapadnoevropskog društva pa je upravo analogija s tim razvojem zavela Strohala da nešto slično nađe i u Dalmaciji. S više strana, a osobito od Kostrenčića, naglašena je originalna razvojna linija dalmatinskih gradova i s tim u vezi ne možemo dodati ništa posebno. Međutim, biskup i kršćanska općina nisu u razvoju dalmatinske srednjovjekovne komune imali ni ono konstituirajuće značenje u pravno-povijesnom smislu, što im ga rado pripisuju naši moderni povjesnici i pravni povjesnici.

U VI st. odlučujući su dakako tekstovi Justinijanove kodifikacije jer nema ni najmanje sumnje da su oni u Dalmaciji vrijedili bar u drugoj polovici VI st.²³⁵ Još iz 398. god. potječe propis po kojem je biskup vršio arbitražu

^{234a} Kako u ovome radu analiziramo problem kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, to se ovdje ne možemo dalje upuštati u bezbrojne probleme istarske pravne povijesti ranoga srednjeg vijeka, kao npr. u pitanje da li su gradovi i castra Placita obuhvaćali cijelo područje Istre. O nastanku i razvoju seoske općinske organizacije u srednjoj i istočnoj Istri, dakle u krajevima naseljenim isključivo hrvatskim stanovništvom već od ranoga srednjeg vijeka v. pitanje u našem radu Neka pitanja razvitka srednjovjekovnih liburnijskih općina, *Dometi*, god. 7, broj 6, 1974, 5–24.

²³⁵ Pragmatičkom sankcijom pro petitione Vigilij od 554. god. protegnuo je Justinijan važnost svoje kodifikacije i na Italiju. Pragmatička sankcija počinje: (...) quaedam disponenda censuimus ad utilitatem omnium pertinentia, qui per occidentales partes habitare noscuntur, a glava o proširenju važnosti Justinijanova zakonodavstva završava riječima: (...) una deo volente facta republica legum

u sporovima, u kojima su se obje stranke složile da prenesu spor s redovnih sudova u njegovu nadležnost.^{235a} To je poznata tzv. *episcopalibus audientia*. Justinijan je toj odredbi kasnorimskog carstva dodao dvije svoje: jednu iz god. 530,²³⁶ po kojoj je biskup vršio nadzor nad gradskom imovinom i drugu iz god. 539.²³⁷ po kojoj se nezadovoljna stranka mogla obratiti na biskupa. Ovaj je po potrebi upozorio »clarissimum provinciae iudicem«,²³⁸ a ako je njegovo upozorenje ostalo bez uspjeha, mogao se obratiti na samoga cara. Drugim riječima, očito je da po Justinijanovim propisima biskup nije organ gradske uprave, a ni organ redovne provincijske administracije.²³⁹

Za VII i VIII st. nemamo nikakvih podataka. U svakom slučaju bilo bi sasvim pogrešno mehanički prenijeti podatke iz VI st. u iduće razdoblje.

Što se pak tiče IX i idućih stoljeća možemo se poslužiti oskudnim izvorima, ali uvijek držeći na umu okolnost da su dalmatinski gradovi u to doba pripadali bizantskom carstvu, bez obzira na prilično slabo prisutno bizantsko vrhovništvo.

Je li točna Beucova postavka da na osnovi isprave iz 1018. god. što se odnosi na Osor treba zaključiti da su na čelu osorske komune stajali biskup i prior? Iz teksta te isprave izgleda na prvi pogled kao da se doista mora doći do takvog zaključka. U njoj se kaže: (...) *promittimus (...) Martinus (...) episcopus simul et Joannes prior ita et omnes habitantes (...) tam clerus et populus cum successoribus et heredibus ac proheredibus nostris (...)*²⁴⁰ Vrlo je sličan tekst isprava iz iste godine kojima stanovnici Raba, Krka i Belija priznaju seniorsku vlast mletačkom duždu i obvezuju mu se na određeni tribut.²⁴¹ Doduše u Beliju nema ni priora ni biskupa pa bi trebalo zaključiti da u tom kaštelu na čelu komune stoji »habitor« Godostro, možda župan ili satnik, zajedno s prezbiterom Dabrom, što manje uvjerljivo zvuči i iz čega bi se moralo dalje zaključivati da je na čelu ostalih kvarnerskih castra, npr.

etiam nostrarum ubique prolatetur auctoritas. Iz ovih riječi može se s dosta vjerojatnosti zaključiti da je Pragmatička sankcija donesena i za Dalmaciju. Uostalom to je stajalište npr. Kostrenčića, *Nacrt...*, 92. Istina je doduše da je primjena privatnopravnih propisa Justinijanove kodifikacije vjerojatno bila slaba ili nikakva, kao i u Italiji, ali javnopravni propisi bili su već zbog svoje specifične prirode vrlo vjerojatno primjenjivani, to više što je Pragmatička sankcija proširena na cijelo carstvo god. 569. Novelom V Justina II (V. C. E. Zachariae v. Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum II*, Lipsiae 1857, 10—13).

^{235a} Codex Iustinianus (= C) 1, 4, 7 V. P. Krüger, *Corpus iuris civilis*, editio stereotypa decima, volumen secundum, Berolini 1928, 40.

²³⁶ C. 1, 4, 26.

²³⁷ *Novellae Iustiniani* (= Nov.) 86. V. R. Schöll, *Corpus iuris civilis*, editio stereotypa quinta, volumen tertium, Berolini 1928, 419 i d.

²³⁸ Originalni grčki tekst kaže: „τῷ λαμπροτάτῳ τῆς ἐπαρχίας“

²³⁹ Isp. npr. O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1885, 898; P. de Francisci, *Storia del diritto romano*, III, Milano 1943, 154.

²⁴⁰ CD I 57, br. 40, god. 1018 (= Rački, Doc. 34—35, br. 26).

²⁴¹ Tekst isprave za Rab: »[...] *promittimus [...] Maius episcopus [...] cum Trunbellata priore... vna pariter cum clero et populo [...] cum successoribus seu heredibus ac proheredibus nostris [...]*« (CD I 54, br. 37 = Rački, Doc. 32, br. 24); za Krk: »[...] *promittimus [...] Vitalis episcopus [...] cum toto clero simul cum Andrea priore [...] ita et omnes habitatores [...] cum nostris successoribus et heredibus ac proheredibus nostris [...]*« (CD I 55, br. 38 = Rački, Doc.

na Krku i Vinodolu, župnik također bio »civilni rukovodilac«, što već postaje pomalo nevjerovatno. Ipak, u prilog tezi da su u XI st. na čelu gradskih općina stajali predstavnici civilne i crkvene vlasti mogli bi se eventualno navesti još neki izvori. Tako 1023. god. dubrovački nadbiskup i knez osnivaju samostan sv. Benedikta na Lokrumu i uvodno kažu: »Breue recordationis factum a nobilis Uitali archiepiscopo et Lampredio, preside civitatis Ragusitane una cum omnibus eiusdem ciuitatis nobilibus (...)«²⁴² Možda ovamo ide i zadarska isprava iz god. 1034. koja počinje među ostalim ovako: »(...) in ciuitate (...) Jadera presidente domino Andrea episcopo, prioratus autem eiusdem ciuitatis regente Gregorio (...)«²⁴³ nadalje zadarska isprava iz god. 1036. kojom Zadrani ustupaju vrt pred crkvom sv. Tome samostanu sv. Krševana i u kojoj odluku donose (...) predictus senior (tj. Gregorius, protospatarius et stratico uniuerse Dalmatię) cum uenerabili Andrea episcopo uniuersisque magnatibus nec non et minimis eorum (...)«²⁴⁴ nadalje fundaciona isprava o osnivanju samostana sv. Petra na Rabu iz god. 1060. koju donose »(...) ego episcopus Drago cum omni nostro clero et maior prior una cum omni populo predictę vrbis, nobilibus, ignobilibus, maioribus minoribusue comuni consensu (...)«²⁴⁵ nadalje valjda i trogirski isprava iz god. 1064. o osnutku samostana benediktinskih redovnica koja u uvodu između ostalog navodi »(...) ciuitatis uero Tragurii regente cathedram Johanne uenerabili episcopo Rethorico una cum domno Dabrana, inclito priore, cum fratre suo Andrea omnibusque nobilibus (...)«²⁴⁶ nadalje splitska isprava iz god. 1068. kojom splitski nadbiskup Lovro poklanja samostanu redovnica sv. Benedikta neke zemlje »communi cum consilio (...) clericorum (...) et laicorum fidelium Ualize prioris cum suis nobilibus cunctis (...)«²⁴⁷ zatim isprava iz god. 1076. po kojoj biogradski biskup poklanja samostanu sv. Ivana Rogovskog crkvu sv. Kuzme i Damjana u prisutnosti nekih crkvenih osoba i svih klerika »... Dominico Iusto priore, Gregorio iudice (...) et fere tocius supradictę ciuitatis clero fauente et populo (...)«²⁴⁸ pa zadarska isprava iz god. 1078. po kojoj redovnici samostana sv. Krševana odlučuju da se samostan ogradi zidom i u kojoj se ističe: »(...) habito consilio dicto priori ac presuli petitiones fecimus, quas ipsi et omnis populus Jaderanus uidentes esse proficuum consenserunt (...)«²⁴⁹ dalje splitska isprava iz god. 1089/90. koja sadržava presudu što su je donijeli splitski nadbiskup Lovro zajedno s ostalim biskupima »coram Stephano regi Chroatię et Jacobo Maristico Firminoque priore multisque aliis nobilibus presentibus

33, br. 25); za Beli: [...] promittimus nos quidem Godostro qui modo uocatur Senenico, habitator in Chaficole, vna pariter cum Dabro presbitero atque omnibus habitatoribus [...] cum nostris heredibus ac proheredibus et successoribus [...]« (CD I 56, br. 39 = Rački, Doc. 35—36. br. 27).

²⁴² CD I 63, br. 45, god. 1023.

²⁴³ CD I 68, br. 50, god. 1034 = Rački, Doc. 42, br. 33.

²⁴⁴ CD I 69, br. 51, god. 1036 = Rački, Doc. 43, br. 34.

²⁴⁵ CD I 85, br. 63, god. 1060 = Rački, Doc. 56—59, br. 41.

²⁴⁶ CD I 98, br. 70, god. 1064 = Rački, Doc. 63—64, br. 46.

²⁴⁷ CD I 109, br. 80, god. 1068 = Rački, Doc. 75—78, br. 57.

²⁴⁸ CD I 145, br. 113; god. 1076 = Rački, Doc. 107—108, br. 89.

²⁴⁹ CD I 167, br. 131, god. 1078.

(..),²⁵⁰ pa zadarska isprava »oko 1091. god.« prema kojoj »ego Andreas, presul Iadere urbis una cum Drago priore et clero et populo eiusdem ciuitatis« daje samostanu sv. Marije otok Silbu i imunitet,²⁵¹ zatim zadarska isprava iz god. 1092. o presudi koju donose »(..) Dragus prior (..) cum (..) episcopo aliisque nobilibus (..)«²⁵² i konačno trogirski isprava iz god. 1097. koja sadrži: »nos Joannes (..) Tragurensis episcopus cum nostris successoribus vna cum Drago priore et Petro Bela cum cunctis nostris cumciuibus maioribus et minoribus cum nostris hereditibus promittimus (..)«.²⁵³

Na prvi pogled izgleda dokazivanje u cijelosti uspješno: broj isprava i njihova stilizacija kao da jasno potvrđuju stajalište da je biskup jedan od poglavara gradske općine. Pa ipak, prije donošenja konačnog zaključka treba uzeti u obzir još neke izvore, činjenice i okolnosti.

Tako prema zadarskoj ispravi, navodno iz 986. god.²⁵⁴ donose odluku o ponovnom darovanju samostanu sv. Krševana pokretnina i nekretnina »(..) Maius prior (..) una cum consensu omnium nobilium (..) atque uniuersi populi, maiorum et minorum omnium (..)«,²⁵⁵ a biskup se pojavljuje tek među potpisnicima isprave.²⁵⁶ Slično i prema ispravi iz god. 1075.²⁵⁷ po kojoj dalmatinski gradovi izjavljuju mletačkom duždu da neće dopustiti da Normani dođu u Dalmaciju, obećanje daje u ime Splita »prior Spalatine ciuitatis«, zatim slijede imenovani tribun i veći broj uglednih građana i konačno se ističe da se obećanje donosi »cum vniuersis nostris concuiibus maioribus et minoribus«; u ime Trogira obećanje daje prior, veći broj uglednih građana »cum cunctis nostris cumciuibus maioribus et minoribus«; u ime Zadra obećanje daju prior, sudac, veći broj poimenično navedenih građana »cum ciuibus maioribus et minoribus«; u ime Biograda prior s većim brojem poimenično navedenih građana »atque omnes conciuies nostre ciuitatis«. Tek među potpisnicima nalazimo splitskog nadbiskupa Lovra i biogradskog biskupa, dok se uopće ne spominju zadarski i trogirski biskup. Nadalje, prema dubrovačkoj ispravi iz god. 1050—1055.²⁵⁸ prior »cum omnes pariter nobiles atque ignobiles« dosuđuje samostanu sv. Benedikta na Lokrumu neko imanje. Biskup je spomenut samo u uvodnom dignitariju: apud nos vero degente Vitalis episcopus (!). Konačno, prema zadarskoj ispravi iz god. 1095,²⁵⁹ daruju samostanu sv. Krševana dohotke

²⁵⁰ CD I 191, br. 151; god. 1089/90 = Rački, Doc. 147—148, br. 123.

²⁵¹ CD I 198, br. 159 oko god. 1091. = Rački, Doc. 157—158, br. 129.

²⁵² CD I 200, br. 161, god. 1092 = Rački, Doc. 154—156, br. 128.

²⁵³ CD I 207, br. 167, god. 1097 = Rački, Doc. 179, br. 139.

²⁵⁴ CD I 45, br. 31 od god. 986 (?) = Rački, Doc. 21—23, br. 17.

²⁵⁵ Po N. Klaić, ova isprava je falsifikat iz kasnijeg doba, možda iz kraja XII st. V. N. Klaić, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije I dio*, *Historijski zbornik XVIII*, 1965, 173.

²⁵⁶ Biskup je također i pisar isprave. Kao potpisnik navodi se: Ego Anastasius episcopus testis..., a kao pisar: Ego quidem Anastasius, episcopus... manu propria (scri)psi et roboravi.

²⁵⁷ CD I 137, br. 108, god. 1075 = Rački, Doc. 101—103, br. 86.

²⁵⁸ CD I 79, br. 59, god. 1050—1055.

²⁵⁹ CD I 205, br. 165, god. 1095 = Rački, Doc. 175—176, br. 134.

soli i ribolova u Vergadi »Dragus, Iaderensis prior (...) consiliatus omnibus nobilibus nostris (...)«. U uvodu isprave navodi se biskup ovim riječima: apud nos Iadere episcopante Andreas presul, a među potpisnicima nalazimo Grgura koji je bio zadarskim biskupom 1101—1111: Ego Gregorius episcopus hanc concessionem confirmo.

Neke najvažnije isprave iz XI st. uopće nemaju biskupa među osobama koje u ime grada donose odluku. Uzmimo npr. Dubrovnik. Prema ispravi iz 1023. god. odluku u ime grada donose nadbiskup i knez, a prema ispravi iz 1050—1055. god. odluku donosi prior bez sudjelovanja nadbiskupa. Slično je, vidjeli smo, i u drugim gradovima. Ako bi biskup odnosno nadbiskup bio jedan od nadležnih gradskih magistrata, onda odluke donesene bez njega ne bi bile pravovaljane jer bi bile donesene mimo nadležnog organa. Doduše, vidjeli smo da smo u slučaju kad biskup nije spomenut u dispozitivu njega pronašli najčešće među potpisnicima pa bi se moglo reći da je on ipak sudjelovao u donošenju odluke. Ipak ostaje sasvim nejasno kako je uopće moglo pasti na pamet pisarima isprava da jednog od najvažnijih predstavnika gradske vlasti ne spomenu u uvodu isprave. To je utoliko čudnije što se u takvim ispravama, u kojima se u dispozitivu ne spominje biskup, navode *ciues maiores et minores*. Dakle, pisar je smatrao važnim upozoriti na to da je i najmanji građanin sudjelovao u donošenju odluke, a mimoilazi biskupa kojeg moramo tražiti među potpisnicima — ako ga uopće tamo nađemo.

Sve u svemu kad se pregleda čitav izvorni materijal iz XI st., ne možemo se oteti dojmu da je biskup naveden u protokolu i eshatokolu samo zato što se radi o uglednoj osobi, a ne zato što je on gradski funkcionar.

Uostalom, takav zaključak mogli smo donijeti i bez razmatranja izvornog materijala. Dalmacija je u XI st. pripadala Bizantu, a poznato je da su u bizantskom carstvu biskupi bili doduše vrlo ugledne osobe i imali čak neke arbitražne i nadzorne funkcije, ali se za njih nikako ne može reći da pripadaju među prave gradske magistrature. Najviše što bi se moglo reći jest da su biskupi u Bizantu imali faktično vrlo velik ugled i vršili neke nadzorne funkcije, ali to je sasvim nešto drugo od javnopravnog položaja u gradskoj hijerarhiji.²⁶⁰

b) Uloga kršćanske općine

Ako već biskup nije sastavni dio gradskih magistratura u Bizantu, nije li možda bar kršćanska općina onaj crkveni element koji je oplodio »rimsko-municipalnu čahuru« i ulio joj u ranom srednjem vijeku novi život? Doista, moglo bi se ovako zaključivati: kurije kasnorimskog carstva bile su u odumiranju, gradsko pučanstvo ujedinjeno i nadahnuo novim kršćanskim egalitarnim duhom biralo je svog biskupa i na taj način oblikovalo svoju zajednicu, koja je imala svoju osnovu u kršćanskom duhu, svoj ovozemaljski cilj u međusobnom pomaganju, a svoju organizaciju u biskupu i svećenima; tako formirana kršćanska općina supstituirala se propaloj kuriji i donosila odluke u svim važnijim stvarima koje su se ticale gradske uprave; kasnije je došlo do diferencijacije unutar kršćanske općine koja se u svom javnopravnom vidu pretvorila u gradsku općinu pa su se počeli razlikovati viši od nižih slojeva — i to je upravo trenutak u kojem je gradska općina »snimljena« 1018. god.

²⁶⁰ Isp. npr. L. Bréhier, n. dj. 403—418.

na Rabu, Krku, u Osoru i Beliju. Da vidimo najprije izvorni materijal, što se odnosi na Dalmaciju do kraja XI stoljeća. On spominje gradsko stanovništvo na različite načine:

1. U nekim je izvorima riječ o čitavom stanovništvu koje se ne razlikuje po položaju, ugledu i bogatstvu. To su

- a) pismo pape Nikole I »clero et plebi Nonensis ecclesiae« iz god. 858—867;²⁶¹
- b) pismo pape Stjepana VI akvilejskom patrijarhu: »Desine (...) electum a clero et expetitur a populo Liutwardum (...) protelare«;²⁶²
- c) isprave kojima Rab, Krk, Osor i Beli obećavaju mletačkom dužbu tribut god. 1018. u kojima crkveni i civilni predstavnik donose odluku »vna cum clero et populo« ili slično;²⁶³
- d) darovanje što ga je god. 1076. učinio biogradski biskup »fere totius supradicte ciuitatis clero fauente ac populo«;²⁶⁴
- e) odluka redovnika sv. Krševana o ograđivanju samostana zidom donosi se tako da »ipsi (tj. biskup i prior) et omnis populus Jaderanus (...) consenserunt«;²⁶⁵
- f) odluka biskupa i priora zadarskog god. 1091. donosi se zajedno s »clero et populo eiusdem ciuitatis«.²⁶⁶

Isprave pod c) potpisane su od određenog broja građana poimence naznačenih iz čega se zajedno s Beucom ipak može zaključiti na neko diferenciranje među građanima.

2. Neke isprave spominju diferencijaciju među građanima. To su:

- a) Papa Ivan VIII piše god. 879 »(...) episcopis (...) seu Iohanni archipresbitero sancte sedis Salonitane omnibus sacerdotibus et senioribus populi, habitatoribus Spalatensis ciuitatis atque Zadarensis ceterorumque ciuitatum (...)«.²⁶⁷
- b) God. 986 (?) donosi se u Zadru odluka »cum consensu omnium nobilium (...) atque uniuersi populi, maiorum et minorum omnium (...)«.²⁶⁸
- c) God. 1089/90. donosi se u Zadru presuda pred određenim visokodostojanstvenicima »multisque aliis nobilibus presentibus«.²⁶⁹
- d) God. 1092. donosi se u Zadru presuda »cum (...) episcopo aliisque nobilibus (...)«.²⁷⁰

²⁶¹ CD I 8, br. 4 = Rački, Doc. 185, br. 144.

²⁶² CD I 19, br. 16 = Rački, Doc. 187, br. 148.

²⁶³ CD I 54—58, br. 37. 38. 39. 40 = Rački, Doc. 32—36, br. 24. 25. 26. 27.

²⁶⁴ CD I 145, br. 113 = Rački, Doc. 107—108, br. 89.

²⁶⁵ CD I 167, br. 131.

²⁶⁶ CD I 198, br. 159 = Rački, Doc. 157—158, br. 129.

²⁶⁷ CD I 16, br. 13 = Rački, Doc. 10—11, br. 7.

²⁶⁸ CD I 45, br. 31 = Rački, Doc. 21—23, br. 17.

²⁶⁹ CD I 191, br. 155 = Rački, Doc. 147—148, br. 123.

²⁷⁰ CD I 200, br. 161 = Rački, Doc. 154—156, br. 128.

- e) God. 1097. u ime grada Trogira prior nastupa »cum cunctis nostris cumciuibus maioribus et minoribus (...)«.²⁷¹
- f) God. 1097. splitski priori donose odluku »cum cuncto populo, maioribus et minoribus«.²⁷²
- g) God. 1023. donose u Dubrovniku odluku nadbiskup i knez »una cum omnibus eiusdem ciuitatis nobilibus«.
- h) God. 1036. donosi se u Zadru odluka »universisque magnatibus nec non et minimis«.²⁷³
- i) God. 1050—1055. donosi prior odluku zajedno s »omnes pariter nobiles atque ignobiles (...) et hoc factum est (...) ex consensu omni populo«.²⁷⁴
- j) God. 1060. donosi se u Rabu odluka »cum omni populo predictae vrbis nobilibus, ignobilibus, maioribus minoribusque comuni consensu«.²⁷⁵
- k) God. 1064. u Trogiru donose odluku biskup i prior »cum fratre suo Andrea omnibusque nobilibus«.²⁷⁶
- l) God. 1068. u Trogiru donosi odluku prior »cum suis nobilibus cunctis«.²⁷⁷
- m) God. 1075. splitski prior daje obećanje Mlečanima zajedno s većim brojem poimenično navedenih građana: »cum vniueris nostris conciuibus maioribus et minoribus«, a slična je formula upotrijebljena i za obećanje Trogiru i Zadru, dok biogradski prior daje obećanje zajedno s većim brojem poimenično navedenih građana, s time da obećanje daju i »omnes conciuies nostre ciuitatis«.^{277a}

Vrijedi istaći da se u gornjim primjerima pod c) (Zadar), d) (Zadar), e) (Dubrovnik), k) (Trogir) i l) (Trogir) narod uopće ne spominje, već samo uglednije ličnosti, i to uvijek navedene kao »nobiles«.

Dakle, u dovoljnom broju slučajeva nalazimo takvu formulaciju, u kojoj se pri donošenju odluke spominje samo »čitav narod«, ali isto tako često nailazimo na odluke pri kojima su sudjelovali samo »nobiles«, a još najčešće se spominje čitav narod u formulaciji maiores et minores.^{277b}

²⁷¹ CD I 207, br. 167 = Rački, Doc. 179, br. 139.

²⁷² CD I 208, br. 168 = Rački, Doc. 178, br. 138.

²⁷³ CD I 69, br. 51 = Rački, Doc. 43, br. 34.

²⁷⁴ CD I 79, br. 59.

²⁷⁵ CD I 85, br. 63 = Rački, Doc. 56—59, br. 41.

²⁷⁶ CD I 98, br. 70 = Rački, Doc. 63—64, br. 46.

²⁷⁷ CD I 109, br. 80 = Rački, Doc. 75—78, br. 57.

^{277a} CD I 137—139, br. 108 = Rački, Doc. 101—103, br. 86.

^{277b} Maiores i minores i slični izrazi upućuju dakle nesumnjivo na diferencijaciju među građanstvom, ali ne u smislu kaste ili staleža, već u smislu vladajuće i podređenih klasa. Vladajuća klasa regrutirala se iz imućnih građana (possessores) u smislu našeg izlaganja u glavi IV pod t. 6 ovog rada koji su dakako monopolizirali za sebe glavne funkcije u gradu, priorat i tribunat. O tome v. u glavi IV pod t. 7. O gradskom se plemstvu još ne može govoriti sve do pojave komunalnog uređenja (obratno F. Rački, Nutarnje stanje... *Rad JAZU XCIX*, 1890, 114 i osobito 118). Maiores i minores pojavljuju se u XI st. i u Veneciji, a naći ćemo ih god. 1150. u Puli i Poreču (v. Kandler CDI, ad a t. 1150). A. Pertile, *Storia del diritto italiano*, vol. III, Torino 1896, 136, pravilno ističe da podjela na maiores, mediores i minores ima »dappincipio« ekonomski, a ne pravni značaj. U pojedinosti ne možemo ulaziti.

Može li se iz takvog izvornog materijala nešto zaključiti?

Mislimo da izneseni izvorni materijal dokazuje:

1. da je već u IX st. postojala toliko jaka diferencijacija među građanstvom, da ju je uočio i papa, obrativši se 879. god. uz ostalo i senioribus i habitatoribus. Pogrešno je zato tvrditi za diferencijaciju u XI st., koja je bez sumnje postojala, da se ona tek tada počela pojavljivati, a da je prije toga u dalmatinskim gradovima postojala neka ekonomski i politički neizdiferencirana masa građana. Uostalom, jedva može biti sumnje da je i naša formulacija o diferencijaciji »već u IX stoljeću« utoliko pogrešna što ostavlja dojam kao da je prije toga postojala neizdiferenciranost među građanima. Ono »već« znači jednostavno to da već najstariji izvori prvoga reda govore o ekonomski i politički diferenciranom građanstvu.

2. da čitav narod sudjeluje u donošenju najvažnijih odluka na jednak način, tj. jednostavnim davanjem suglasnosti na već gotovu i pripremljenu odluku. U izvorima ne nailazimo ni na kakvu potvrdu mišljenja da je narod imao najprije punu vlast odlučivanja, a nakon toga da mu je ta vlast postepeno oduzimana u korist viših slojeva građanstva. Suglasnost naroda bila je oduvijek u dalmatinskim gradovima više-manje puka formalnost. Dovoljno spretna i dovoljno jaka vlast lako je ishodila narodnu suglasnost koja — to ne možemo dovoljno naglasiti — nije imala značaj pravog odlučivanja. O pravom odlučivanju moglo bi se govoriti jedino onda kad bi narod zaista bio u stanju da pretrese sve mogućnosti nekog rješenja, i kad bi na temelju takva razmatranja donio odluku o jednoj od mogućnosti. A o tome se dakako uopće ne može govoriti. Na sreću sačuvan je primjer takvog izjašnjavanja građanstva s kraja XI st. koji će zorno prikazati ulogu naroda u donošenju neke odluke. God. 1095. donosi se u Zadru odluka o davanju samostanu sv. Krševana svih dohodaka od soli i ribolova na Vergadi. Kako se donosi ta odluka? Prior Drago »sconsiliatus omnibus nobilibus nostris« donosi odluku i daje sačiniti ispravu. U toj ispravi nastavlja se dalje ovako: »Hanc (...) donationis paginam lecta est (...) in die natalicii (...) quam audientes ab omni populo acclamatum est: fiat, fiat, fiat.« Dakle, o nekom utvrđivanju kvoruma, a nekom prebrojavanju glasova i sličnome nema ni traga. Narod se suglasio s odlukom oduševljenim poklicima. Kada se narod primirio od svog oduševljenja (et post facto silentio), prior »una cum proceribus nostre urbis« predlaže sankciju protiv prekršitelja odluke pa na to »iterum multotiens dictum est: fiat, fiat«. ²⁷⁸ Nešto slično nalazimo i u statutima iz XIII i XIV st. ²⁷⁹

Dakako da tumačenje što smo ga upravo dali izaziva novo pitanje i postavlja pred nas novi problem. Naime, da li je do takvog stanja došlo početnom jako izraženom ulogom naroda u odlučivanju i upravljanju gradom ili je takva formalna suglasnost nešto što je već postojalo stoljećima.

Vladajuća teorija sklona je prvoj alternativni, i to najčešće povezujući široku demokraciju i samoupravljanje u ranom srednjem vijeku s postojanjem kršćanske općine. Čini nam se da to nije tako. Naime, militarizacija

²⁷⁸ CD I 205, br. 165 = Rački, Doc. 175—176, br. 134.

²⁷⁹ Isp. I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XI do početka XV stoleća, Beograd 1959, 89—90.

bizantskih pokrajina uzrokovala je spajanje civilnih i vojnih funkcija (v. glava IV pod 3 ovog rada), organiziranje stanovništva na vojničkoj osnovi stvaranjem gradske i seoske milicije i stvaranje faktički privilegiranog kruga osoba koje su posjednici nekretnina, dakle imućnije osobe i ujedno nosioci svih važnijih funkcija u gradu (v. glava IV pod 4 ovog rada). Takvo militarizirano i diferencirano društvo ne poznaje i ne priznaje stvarnu ravnopravnost slobodnog stanovništva. Pa ipak, upravo militarizacija društva, povezana sa slabom i udaljenom centralnom vlašću, zahtijeva od vladajuće i rukovodeće klase pronalaženje takvih organizacijskih formi u upravljanju gradom koje će osigurati postojeći poredak. Vojničke skupštine su upravo nuždan preduvjet funkcioniranja takvog sustava dijelom zato da bi se povojničnom stanovništvu objavile odluke vladajuće klase, a dijelom i zato da bi u uvjetima udaljene centralne vlasti pojedine odluke dobile kakvu-takvu pravnu legitimaciju suglasnošću građana. I zaista, ako se iz udaljene prijestolnice nije mogla dobiti za pojedine odluke ni lako ni brzo odgovarajuća potvrda koja bi tu odluku legalizirala, što normalnije i što prirodnije nego da se sakupi stanovništvo i od njega dobije pristanak.

Narod predvođen svojim dekanima, centarhima, satnicima, tribunima, kapetanima i kako su već u razno doba i u raznim krajevima zvali rukovodioci povojničnog stanovništva sastajao se, slušao proklamacije i smatrao najkorisnijim da bučno i radosno izrazi svoju suglasnost s predloženim odlukama. Jer car je daleko, a bog visoko, kaže naša narodna poslovice.

Ukratko čini nam se logičnim i vjerojatnim da izvor skupštinama građana u dalmatinskim gradovima XI st. s njihovim formalnim pravom odlučivanja što smo ga upoznali na osnovi isprave iz 1095. god. tražimo u skupštinama militariziranog naroda jer je militarizacija specifičnog tipa zahvatila i morala zahvatiti Dalmaciju (v. glava IV pod 6 ovog rada) to više što se o militarizaciji može zaključiti iz naziva glavnih gradskih funkcija u X i XI st., tj. priora i tribuna (v. glava IV pod 7 ovog rada).

3. da kršćanska općina nije bila osnova na kojoj bi se izgrađivao srednjovjekovni dalmatinski municipalitet. Uostalom, to je samo po sebi razumljivo. Dalmacija je do kraja VI st. bila organizirana kao svaka druga provincija rimskog carstva, ona je imala svoj conventus, svoje ciuitates, u gradovima su upravu imali isti oni municipalni magistrati kao i u drugim provincijama, biskup je bio — kao što smo vidjeli — vrlo važna i ugledna osoba, ali bez neposrednog utjecaja na upravu, sudstvo i vojsku, a kršćanska općina nije birala čak ni svoje biskupe.²⁸⁰ U izvorima iz XI st. nailazimo češće na

²⁸⁰ Nov. Just. 123, 1 = Authent. 134: Sancimus igitur, quotiens opus fuerit episcopum ordinare, clericos et primates civitati (originalni tekst ima: τὸς κληρικὸς καὶ τὸς πρῶτους τῆς πόλεως [...]) mox in tribus personis decreta facere [...] ut ... melior ordinetur [...], i to od metropolita ili patrijarha. Tvrdnja u tekstu odnosi se dakako na Dalmaciju do kraja VI st. Predaleko bi nas odvelo razmatranje položaja kršćanske općine pri biranju biskupa na Zapadu i posebno u Dalmaciji u kasnijim stoljećima. Ovdje možemo samo upozoriti da je narod imao na zapadu izrazito slab utjecaj na biranje biskupa unatoč jasnim kanonskim odredbama i borbi crkve u tom pravcu. To je u nas uočio i istaknuo već Rački, Nutarnje stanje..., 160. i d., za merovinšku Francusku E. Vacandert, Les élections épiscopales sous les Mérovingiens, Revue des questions historiques 63, 1898, a za Italiju C. Magni, Elezioni episcopali e elezioni comunali, *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 1, 1929.

spominjanje klera i naroda, »clerus et populus«,²⁸¹ pa bi na prvi pogled moglo izgledati kao da se u tom izričaju nalazi sakriven bar spomen na vrijeme kad je čitav narod, okupljen oko svojih duhovnih pastira upravljao gradom. Ipak, ako se izvorni materijal malo bolje pogleda, onda taj argument nema osobito značenje. Naime, kler i narod ne spominju se u izvorima u smislu jedinstva duhovnog vodstva naroda i samog naroda, već čak u smislu stanovitog suprotstavljanja,^{281a} ili još točnije rečeno u smislu isticanja da se

Opća pravna problematika slabog utjecaja širokih laičkih slojeva na biranje biskupa na zapadu obrađena je u H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte, Köln—Graz 1964*, 234: War bei der Bistumsbesetzung unter den Merovingern meist die Bestätigung des gewählten Bischofs durch den König entscheidend gewesen, aber auch die Vergebung von Bistümern unmittelbar durch den Herrscher vorgekommen, so steigerte sich jetzt, unter Karl den Grossen der königliche Einfluss auf die Besetzung der Bistümer [...] und trat die Wahl weiter zurück, wenn sie auch wohl meist nicht völlig unterblieb. Značajno je da F. Kempf u *Jedinovoj Velikoj povijesti crkve III/1, Zagreb 1971*, 308. kaže za biskupske izbore u Franačkoj pod Merovinima i Karolinzima: Ukoliko je uopće bilo pravih izbora, ishod je ovisio o njima (tj. o članovima katedralnog kaptola i utjecajnim višim laičkim slojevima), dok je narod i kler mogao na to samo pristati.

Što se pak tiče Dalmacije, slobodu crkve od presizanja laičkih vlasti u biranje biskupa brani F. Rački, n. dt. 160. i d. i M. Kostrenčić, *Sloboda dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad JAZU 239*, 69—70, a i drugi. Ipak treba upozoriti da zaključak s prvog crkvenog sabora oko god. 925 (ut episcopus uacans uacantem diocesim cum consilio metropolitani et ceterorum episcoporum commune accipiat: v. Rački, *Doc. 190—192*, br. 149/2 = CD I 30—33, br. 23) ne spominje uopće sudjelovanje naroda pa je Kostrenčić bio prisiljen da posumnja u autentičnost vijesti o tom saboru, a potvrda pape Aleksandra II odluka crkvenog sabora iz god. 1061 (Si quis itaque [...] amodo nisi precedente omnium suffraganeorum suorum episcoporum cum ipsis urbis cleri et populi concordie electione [...], CD I 94—96, br. 67) kao da nas utvrđuje u uvjerenju da je i u našim hrvatskim krajevima pa i u Dalmaciji bar do druge polovice XI st. laička vlast imala nerijetko odlučujući utjecaj na biranje biskupa i da se sudjelovanje naroda svodilo na aklamaciju onog dogovora što je postignut među crkvenim i laičkim vlastima. Uostalom, u sankciji toga zaključka uopće se narod i ne spominje, već samo crkvene vlasti (Si qui deinceps episcoporum absque omnium confratrum suorum [...] consensu, archiepiscopi sui permissione vel iussu episcoporum aliquem consecraverint, ordinatus taliter et ordinatores deponantur). Problem zaslužuje u svakom slučaju temeljitu obradu.

²⁸¹ Npr. CD I 8, br. 4 = Rački, *Doc. 185*, br. 144 (Papa Nikola piše god. 858—867. clero et plebi Nonensis ecclesiae): CD I 16, br. 13 = Rački, *Doc. 10—11*, br. 7 (Papa Ivan VIII piše god. 879. dalmatinskim gradovima ut electus a uobis... archiepiscopus com uestro omnium consensu itd.); CD I 19, br. 16 = Rački, 187, br. 148: CD I 30, br. 23 = Rački, *Doc. 149/2* (zaključci prvog splitskog sabora od 925. god., pod II govore o gradovima gdje je dovoljno »clero. ordine et populis«) CD I 54—57, br. 37—40 = Rački, *Doc. 32—36*, br. 24—24 (obećanje Raba, Krka, Osora i Belija mletačkom duždu donosi se »cum clero et populo« i drugi slični izričaji): CD I 85, br. 63 = Rački, *Doc. 56—59*, br. 41: CD I 109, br. 80 = Rački 75—78, br. 57; CD I 145, br. 113 = Rački 107—108, br. 89; CD I 198, br. 159 = Rački, *Doc. br. 157—158*, br. 129.

^{281a} Da su narod i kler već u ranom srednjem vijeku dvije grupacije koje se nerijetko suprotstavljaju, vidi se lijepo iz dragocjene isprave iz god. 797. koja se odnosi doduše na talijanski grad Veronu, ali koja bez ikakve sumnje ima široko pravnopovijesno značenje. Radi se o popravku veronskih zidina što ga je naredio kralj Pipin: De faciendis autem muris et fossis orta est contentio inter ciues et urbis iudices ac partem S. Zenonis. Iudices enim ad tertiam partem domus Episcopii facere volebant, pars uero Ecclesiae quod ad comparatione tanti populi exigua esset, volebat non tertiam, sed quartam, sicut antiquitus fuerat, dare. V. Fainelli, *Codice diplomatico veronese, Venezia 1940*, 205. i d.

radi o dvije grupacije gradskih stanovnika koje ne ovise jedna o drugoj, ali koje zajednički donose odluku. To se sasvim lijepo vidi u krčkom obećanju tributa mletačkom duždu god. 1018, gdje se kaže da obećanje daju a) Vitalis episcopus cum toto clero, b) cum Andrea priore ita et omnes habitatores i iz isprave od 1060. u kojoj Rabljani donose odluku na sličan način, tj. a) episcopus Drago cum omni nostro clero i b) maior prior una cum omni populo predictae vrbis. Prema tome i u ostalim ispravama izričaj »kler i narod« treba tumačiti u smislu postojanja dviju grupacija stanovnika koje su donijele istovetnu odluku. U svakom slučaju, sigurno je da u XI st. pojam »kler i narod« ne označuje kršćansku općinu^{281b}, a nema razloga izvoditi iz tog izričaja postojanje kršćanske općine nakon VII st. u Dalmaciji, koja bi, navodno, upravljala gradom i koja bi se kasnije pretvorila u gradsku općinu.

^{281b} Starokršćanska vjerska općina kao skup ravnopravnih građana nije u srednjem vijeku imala značaj javnopravne korporativne ustanove koja bi kao takva imala svoj položaj u upravljanju gradom i kao takva bila elementom stvaranja srednjovjekovne gradske općine. Uostalom, već u kasnorimskom carstvu crkva je bila značajna, ali od države odvojena organizacija. Usp. npr. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, 217: [...] erweist sich die Kirche als [...] Körperschaft, die im absoluten Kaiserstaat den staatlichen Einrichtungen mit selbständigen Autorität und einer die staatliche ergänzenden Wirksamkeit *gegenübersteht*. Kršćanska općina nije ni u istočnom dijelu Carstva imala upravljanje gradom u rukama jer je gradska uprava tamo ostala prilično sačuvana ne samo do VI st. (v. o tome npr. J. Ellul, *Histoire des institutions*, 1—2, Paris 1972, 587: la vie urbaine et municipale reste florissante), već i u idućim stoljećima kad je »vojnička nužda dovela do ukidanja municipalne autonomije« (Ellul, n. mj.). Utjecaj kršćanske općine nije se na Istoku osjećao čak ni pri biranju biskupa, pogotovu nakon Justinijanove Novele 123 (v. bilješku 280). Međutim, starokršćanska vjerska općina nije pomogla pri oblikovanju gradskih općina ni na Zapadu, gdje su gradovi doživjeli tešku dekadencu još u kasnorimskom carstvu (npr. pismo sv. Ambrozija oko 387. god. opisuje gradove sjeverne Italije kao semirutarum urbium cadavera), od koje se nisu stoljećima potpuno oporavili. Usp. u vezi s tim prikaz teorija o postanku talijanskih gradskih općina kod P. S. Leichta, *Storia del diritto italiano. Il diritto publico*. Milano 1966, 206—228. Autori traže izvor srednjovjekovnih gradskih općina: a) u rimskom municipalnom uređenju, b) u pretkomunalnim magistraturama, npr. u ustanovi boni homines, c) u feudalnom obiteljskom konzorciju, d) u privilegijima trgovaca, e) u udruženjima građana (conjuratio), f) u biskupskoj vlasti u onim gradovima u kojima je biskup bio svjetovnim gospodarom grada, dok starokršćansku vjersku općinu uopće ne uzimaju u obzir. Nju ne uzimaju u obzir od starijih autora A. Pertile. *Storia del diritto italiano*, vol. II, parte I. Milano 1897. 9. koji upozoruje na conjurationes i zajedničku općinsku imovinu kao konstitutivne elemente nastanka gradskih općina ni E. Mayer u svojem već više puta spominjanom radu (*Die dalm.-istrische Munizipalverfassung...*, tal. prijevod *La Costituzione...*). Od novijih autora starokršćansku vjersku općinu ne spominje ni W. Goetz. *Die Entstehung...* On je protivnik teorije kontinuiteta kao i Pertile. I Leicht i Goetz spominju Dalmaciju. Leicht za dalmatinske i istarske gradove prihvaća kontinuitet. a Goetz ga ograničava čak samo na Dalmaciju: Solo nelle città della Dalmazia è probabile un organico sviluppo a partire dall'antichità.

Rački ne spominje starokršćansku vjersku općinu kao konstitutivni element nastanka dalmatinskih gradskih općina, već samo naglašava da su biskup i svećenstvo »s građanstvom vlast dielili u gradskih poslovih« i da izraz clerus et nopolus »naznačuje crkvene i svjetovne zastupnike gradske samouprave«, (Rački, *Nutarnje stanje...* 116). Barada ističe da za razliku od Zapada u Dalmaciji »biskup nije imao nikakve izravne vlasti u upravi grada, a tako ni svećenstvo uobće« (Hrvatska poviest I, Zagreb 1943, 80). Ovo podsjeća na E. Mayera, *Die dalm.-istr. Munizipalverfassung...*, 371, koji govori o »influenza puramente spirituale e sociale

6. Organizacija dalmatinskih općina u ranom srednjem vijeku

Ukratko, ne slažemo se s dosadašnjim vladajućim gledanjem na razvoj municipaliteta u Dalmaciji od kasnorimskog do srednovjekovnog doba, po kojem bi gradsko stanovništvo bilo počevši od VII st. nediferencirano po bogatstvu i položaju, po kojem bi vrhovni organ gradske općine bila skupština čitavog gradskog stanovništva i po kojem bi kršćanska općina bila ona forma kroz koju su se manifestirale početna nediferenciranost i vrhovna vlast ukupnog stanovništva.²⁸² Uostalom, na neodrživost vladajućeg stajališta već je upozorila i N. Klaić.²⁸³

spettante al vescovo«, a na str. 382. upozoruje s pravom da je biskup »effettivamente una persona d'importanza«. Bez obzira na bitno različito shvaćanje uloge svećenstva u Račkoga i Barade, činjenica je da ni jedan ne vidi u kršćanskoj općini konstitutivni element nastanka gradske općine. Dabinović je nepouzdan i nejasan, ali ni on ne govori o kršćanskoj vjerskoj općini, već o kleru kao utjecajnom sudioniku općinske uprave (Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940, 147), a A. Cvitančić navodi Kostrenčićevu teoriju o starokršćanskoj općini i pristaje uz nju uz tolike ograde da se prije može reći da je njezin protivnik nego sljedbenik (Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, 16—17). Tako je uz Kostrenčića čvrsto pristao samo I. Beuč koji je njegovo stajalište o ulozi kršćanske vjerske općine još i poostrio. Dakako da nabranjanje autora koji su za ili protiv političke uloge starokršćanske općine nije važno. Odlučujući su samo dokazi u prilog toj teoriji ili protiv nje. Pritom je značajno da autori nakon Kostrenčića nisu dali ni jedan jedini novi dokaz u prilog svojoj tezi, a Kostrenčić se u biti poziva samo na okolnost »što kler i narod [...] bira sebi i biskupa i gradskog načelnika«. Međutim ne možemo dovoljno naglasiti da se iz pukog izričaja kler i narod ne može i ne smije zaključivati na postojanje kršćanske općine u smislu javnopravne crkvene korporacije koja bi igrala odlučujuću političku ulogu. Uostalom, i Zvonimir je postao kraljem »concordi totius cleri et populi electione« (CD I 139, br. 109 = Rački, Doc. 103, br. 87) iz čega se doista ne može zaključiti da je postojala neka velika kršćanska općina koja bi obuhvaćala cijelo kraljevstvo. Kler i narod određenog grada nisu ništa drugo nego universitas građana određenog grada, tako nazvana po svoja dva karakteristična i najvažnija dijela, koji uostalom imaju često suprotne interese. Universitas građana očituje svoju volju na skupštini građana. Budemo li vjerovali bar osnovnom sadržaju nekih falsificiranih isprava navodno iz X i XI st., moći ćemo iz njih zaključiti da je zadarsko građanstvo organizirano kao politička laička vlast, a nikako kao kršćanska vjerska općina, donosilo odluke o darivanju gradskih nekretnina (CD I 44, br. 31 [god. 986] = Rački, Doc. 21—23, br. 17; CD I 69, br. 51 [god. 1036] = Rački, Doc. 43, br. 34). U prvonavedenoj ispravi čak se ne govori o kleru kao sastavnom dijelu građanstva, a u drugoj ispravi zadarski građani na čelu s protospatarijem i strategom Grgurom donose odluku cum consilio domini episcopi.

Dakle, građanstvo je sudjelovalo u upravi srednjovjekovnog grada organizirano kao universitas građana putem svojih skupština, a ne kao kršćanska općina. Sasvim je drugo pitanje kolika je bila stvarna vlast i stvarni utjecaj takve skupštine građana. Naše je mišljenje što smo ga pokušali i dokazati u ovome radu da je skupština građana imala u pravilu sasvim malen stvarni utjecaj na upravljanje gradom i da je već u ranom srednjem vijeku svu vlast držala rukovodeća klasa koja se odvojila od ostalog stanovništva bogatstvom i monopolizirala popunjavanje svih važnijih gradskih funkcija.

²⁸² U tekstu navedenim obilježjima ranosrednjovjekovne dalmatinske općine Strohal je dodao još i odlučujuću ulogu biskupa i potpuni nestanak starih Romana koje su, navodno, istrijebili Slaveni prilikom osvajanja Dalmacije.

²⁸³ N. Klaić, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, 129 i d.

Pokušat ćemo odgovoriti na to nimalo jednostavno pitanje.

Prije svega radi se o militarizaciji bizantske države i društva nakon propasti Justinijanovih iluzija o oživljavanju starog rimskog carstva u svom njegovom nekadanjem sjaju i slavi. Justinijanov pokušaj prenapregnuo je snage kasnorimskog (ranobizantskog) carstva pa je do reakcije moralo doći: na istoku i zapadu prodiru snage neprijateljske carstvu, a carstvo suočeno sa smrtnom opasnošću prinuđeno je braniti se krajnjim sredstvima. Jedno od tih sredstava je militarizacija, i to najprije na Zapadu gdje se osniva ravenski egzarchat, a nakon toga i na Istoku, gdje u prvoj polovici VII st. dolazi do osnivanja novih teritorijalnih jedinica, tema.²⁸⁴ Na Zapadu se stvara »nova klasa vojnika (milites) koju tekstovi označavaju imenom militia ili exercitus. To nije vojska u pravom smislu reči, već jedna klasa stanovništva...«. Ta se »klasa regrutovala među lokalnim malim posednicima« pa je zauzimala mjesto »koje je ranije pripadalo starom redu posednika (possessores)«. ²⁸⁵ Naprotiv na Istoku, u Maloj Aziji, vojnicima, stratiotima, dodjeljuje se zemlja pa oni postaju mali posjednici.²⁸⁶ Nema ni najmanje sumnje da militarizacija nije mimoišla ni Dalmaciju. Ipak je njezin slučaj najvjerojatnije sasvim različit od razvoja na Zapadu i Istoku. Okolnosti pod kojima se vršila militarizacija Dalmacije bile su specifične iz nekoliko razloga:

a) Prije svega, bizantske vlasti ili nije bilo ili je bila tek nominalna. Značajno je što za VII i VIII st. nemamo uopće nikakvih vijesti. Nezainteresiranost bizantskih pisaca za Dalmaciju u to vrijeme i nepostojanje bilo kakvih izvora iz tog vremena najbolje nam pokazuju da se o nekoj bizantskoj vlasti u Dalmaciji u to doba uopće ne može govoriti. Kada se zastor u IX st. opet diže, nalazimo neko kraće vrijeme Dalmaciju u središtu vojnih i diplomatskih okršaja između Bizanta i Franačkog carstva, pa Dalmacija konačno 812. god. pripada Bizantu. Ali već najkraće vrijeme poslije toga, tj. već u trećem desetljeću IX st., »stanovnici dalmatinskih gradova postadoše samostalni, ne pokoravajući se ni caru Romeja niti ikome drugom (...)«, kako to izvještava Konstantin Porfirogenet.²⁸⁷ Uostalom, bizantska vlast bila je u Dalmaciji i nakon toga tek nešto više od nominalne unatoč njezinu uzdizanju iz ranga arhontije u rang teme,²⁸⁸ utoliko više što je navodno sam Bazilije I čak oslobodio dalmatinske gradove od plaćanja tributa bizantskom strategu i dopustio da se taj tribut ubuduće plaća Slavenima, što je u najmanju ruku čudan znak jačanja autoriteta vlasti.

b) Bizantska vlast, premda je od IX st. dalje bila najčešće tek nominalna, ipak je činjenica preko koje se ne može i ne smije olako preći. S jedne strane,

²⁸⁴ V. već Ch. Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (558—751)*, Paris 1888, reprinted by B. Franklin, New York 308. i d.; G. Ostrogorski, *L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1960, Fasc. I, 99—110 (= Ravenski egzarchat i postanak vizantijskih tema, *Iz vizantijske istorije i prosopografije*, Beograd 1970, 130—140).

²⁸⁵ Ostrogorski, n. dj. 102 (= str. 133. izdanja na našem jeziku).

²⁸⁶ Ostrogorski, n. dj. 137 (= str. 140. izdanja na našem jeziku).

²⁸⁷ Konstantin Porfirogenit, *Spis o narodima* 29. V. *Vizantiski izvori... II*, 14.

²⁸⁸ U pojedinosti se ne možemo upuštati. V. npr. Ferluga, *Vizantiska uprava...*, 68. i d. N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 239.

bizantsko vrhovništvo nad dalmatinskim gradovima priznale su na ovaj ili onaj način susjedne vlasti, bez obzira na njihov pravni i stvarni položaj prema Bizantu (Mleci, Hrvatska, Ugarska, papa, Normani), a s druge strane ono nije moglo a da ne utječe znatno na pravni sustav unutar pojedinog grada koji se razvijao doduše prilično samostalno, ali ipak vodeći računa sad više sad manje o bizantskim pravnim ustanovama.

c) Relativno siromaštvo dalmatinskih gradova i njihova upućenost na more također su važni činitelji. Nedostatak pučanstva i obilje zemlje u Maloj Aziji omogućili su naseljavanje stratiotima i organiziranje tema; Ravenski egzarhat vjerojatno se nije morao tužiti na nedostatak radišnih ljudi pa se militarizacija i organizacija obrane preostalih bizantskih posjeda oko Ravene mogla provesti oko malih zemljoposjednika pogotovo ako uzmemo u obzir da su i bizantski takmaci za prevlast u Italiji, Langobardi, pristupili stvaranju arimanija, tih naseobina seljaka-vojnika sa specifičnim pravima na zemlju i posebnim obvezama u prvom redu na samoobranu;²⁸⁹ Mleci su imali u prvim stoljećima svog postojanja slabije uvjete za militarizaciju po uzoru na tematsko uređenje Male Azije i vojničko uređenje Ravenskog egzarhata, i to zbog nestašice većih teritorija s obradivom zemljom, ali im je povoljan pomorski i trgovački položaj omogućio stvaranje djelotvorne obrane na sasvim drugoj osnovi; konačno, dalmatinski gradovi doista nisu raspolagali većim količinama obradive zemlje — u tome je njihova sličnost s Venecijom —, ali im je trgovački položaj bio mnogo nepovoljniji od mletačkog, jer je hrvatsko kontinentalno zaleđe pružalo više prilike za plaćanje tributa nego za razvijanje žive trgovačke djelatnosti. Dalmatinski gradovi proveli su dakle svoju obranu — ekonomski gledano — na sličan način kao i Mleci, samo sa slabijim ekonomskim preduvjetima. Ipak im je preostala lokalna trgovačka djelatnost, opskrba kontinentalnog zaleđa onom i onolikom robom koju je ono moglo i htjelo konzumirati i kakvo-takvo uključivanje u pomorski promet na Jadranu. Razumljivo je da je militarizacija Mletaka i dalmatinskih gradova bila ne samo drukčija od militarizacije ostalih dijelova bizantskog carstva, već da je ona zbog prisutnosti trgovačkog i pomorskog faktora imala svoju mnogo blažu i »moderniju« formu ili drugim riječima specifični položaj bizantskog carstva u ranosrednjovjekovnoj ekonomici i društvenoj nadgradnji imao je još i posebne značajke u Veneciji i dalmatinskim gradovima: u njih se uopće ne može govoriti o feudalizmu zapadnoevropskog tipa, a kada se kasnije, osobito od XI st. dalje razvija specifični tip bizantskog »feudalizma«,²⁹⁰ ni on neće imati nikakva utjecaja na razvoj društva u Veneciji i dalmatinskim gradovima ne samo zato što upravo u to vrijeme snaga Bizanta pada, već i zato što su uvjeti za recepciju bilo kakvog feudalizma sasvim nepovoljni: čak i na zapadu dolazi do stvaranja komuna, gradskih općina, koje će uvelike pridonijeti unutrašnjem propadanju feudalnog društvenog sustava.

²⁸⁹ O arimanijama v. P. S. Leicht, *Operai, artigiani, agricoltori in Italia dal secolo VI al XVI*, Milano 1959, 39. i d. i tamo navedenu literaturu.

²⁹⁰ v. G. Ostrogorski, *Pronija, Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji u južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1951, 9. i d. = *Sabrana dela I*, Beograd 1969, 136. i d.

Ako je militarizacija specifičnog tipa značajka organizacije dalmatinskih gradova ranog srednjeg vijeka do pojave komuna, onda to znači da je društvo u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka nužno od svog početka diferencirano: pomorstvo i trgovina i u razmjerno skućenim okvirima, koje smo upravo opisali, ipak stvaraju diferencijaciju u ekonomskom pogledu, a ona se još i pojačava u društvenom pogledu time što su ugledniji i bogatiji građani nosioci svih vojničkih pa prema tome i municipalnih funkcija. To se vidi po tome što je glavna gradska magistratura — priorat — kao što je poznato rezervirana za uglednije građane i čak tendira tome da se usredotoči u jednoj obitelji koja je opet rodbinskim vezama povezana s ostalim uglednim i imućnim obiteljima, članovi kojih dakako zauzimaju druge važnije položaje u gradu. Pri tome u prvom redu mislimo na tribunat, koji je bez sumnje u početku također vojna funkcija: tribun je isprva bez sumnje lokalni vojni zapovjednik.^{290a}

7. O prioru i tribunu

Ovdje treba da se makar i u najkraćim crtama osvrnemo na mišljenja o genezi priorata i tribunata u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima.

Vladajuća teorija vidi u dalmatinskom prioru glavnu osobu grada koja stoji na čelu kurije. To mišljenje je najtemeljitiše obradio Mayer.²⁹¹ Njemu se uglavnom pridružio Inchiostri²⁹² i podupro ga još nekim izvorima u kojima se izvan Dalmacije pojavljuje prior. Od naših pisaca to je mišljenje prihvatio Ferluga.²⁹³ Kostrenčić se kolebao između dva mišljenja. Dok je još u prvom izdanju svoje Hrvatske pravne povijesti zastupao vladajuće mišljenje²⁹⁴ uz obrazloženje da prior nije ništa drugo nego prijevod grčke riječi *πρωτεύων*, tj. najodličniji među građanima, a tek kao alternativu koncedirao mogućnost da se dalmatinski prior razvio iz gotskog zapovjednika grada, dotle je u novijoj verziji svoje knjige²⁹⁵ skloniji drugonavedenoj teoriji, to više što se priorat javlja tek kasnije u Dubrovniku i Kotoru, koji nisu bili pod gotskom upravom.

^{290a} Početak militarizacije dalmatinskih gradova može se konstatirati već pred kraj VI i početak VII st. Naime, prema jednoj je vijesti Konstantina Porfirogeneta. De adm. imp. 29. i 30., »bizantsko mejo na Balkanskom poluotoku varovale le še milica, sastavljena iz prebivalcev raznih mest (...)«: B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovenov, *Zgodovinski časopis* IV, 1950, 75. Uostalom, analiza vijesti o zadarskim tribunima što smo je na drugom mjestu izveli dovela nas je do zaključka da treba »u zadarskim tribunima X—XI st. zaista vidjeti zapovjednike pojedinih gradskih četvrti«. V. naš rad Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama prihvaćen od Vizantološkog instituta za objavljivanje u Zborniku tog instituta. Razumljivo je da se radi o militarizaciji specifičnog oblika u smislu objašnjenja danog u tekstu.

²⁹¹ Mayer, n. dj. (tal. prijevod), 445. i d.

²⁹² Inchiostri, n. dj. 275. i d.

²⁹³ Ferluga, n. dj. 58.

²⁹⁴ M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb 1923, 265—266.

²⁹⁵ Kostrenčić, Nacrt historije..., 121.

Da vidimo što kažu izvori.

aa) Gaudencijev fragment rimsko-vizigotskog zakona²⁹⁶ spominje na jednom mjestu slučaj bjegunca što se sklonio kod jednog građanina. Građanin »adducat eum ante priorem civitatis« ili »ante tres aut quattuor« pa tamo bjegunac izjavljuje da je slobodan i time skida odgovornost od građanina koji ga je prihvatio. Zanimljivo je da je taj fragment gotovo identičan Ediktu Teodorika, glava 80, gdje se među ostalim kaže: »... Quod si quis a quolibet bona fide suscipitur qui se ducat ingenuum, suscipientis haec debet esse cautela, ut eum ducat ad gesta et se profiteatur ingenuum«. ²⁹⁷ Dakle, umjesto da bjegunac bude izveden pred kuriju prema ostrogotskom zakonu, izvode ga pred priora ili »pred trojicu odnosno četvoricu«. Ovo potonje ne može doista značiti drugo nego pred trojicu odnosno četvoricu članova kurije, a prior bi prema tome doista bio vrhovni civilni gradski magistrat.

bb) Priora nalazimo u Cassiodora, i to najvjerojatnije kao vojničkog zapovjednika u nekim mjestima centralne Italije.²⁹⁸

cc) Cassiodor spominje priora i u vezi s Krkom,²⁹⁹ što je za nas posebno važno zbog toga što je Krk kasnije bio dijelom bizantske Dalmacije. Cassiodor kaže: *Omnia enim sine priore confusa sunt... consuetudinis morem secuti, Curricanae et Celsinae insulae te iudicem per illam indictionem nostra cedit auctoritas.* Pitanje je uopće da li ovdje prior označuje neku funkciju ili se jednostavno radi o generičkom pojmu prvaka, glavne ličnosti. Smatramo da je drugo shvaćanje mnogo bliže istini, to više što prema navedenom tekstu naslov časti koja se podjeljuje jest *iudex*.

dd) Priora ćemo naći i u Justinijanovoj kompilaciji. U Noveli 117, glava 11 nalazimo na čelu vojne jedinice *τοὺς πρίορας τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τὸν τριβοῦνον*, pri čemu je nesumnjivo na čelu vojne jedinice tribun, a priori su očito niži časnici.³⁰⁰

ee) U Napulju potkraj VI st. biskupa biraju »priors vel populus civitatis«. ³⁰¹ Priors tu nisu ništa drugo nego kurijali.

ff) U Capui se potkraj VIII st. nalazi na čelu gradske uprave prior.³⁰²

gg) U Bariju se 1188. god. spominje prior u jednoj inskripciji ovako: *Tempore regis W. et prioratus Domini Nicolai Corbelli Primicerii.* ³⁰³

²⁹⁶ Gaudenzi, *Un'antica compilazione di diritto romano e vizigotico*, Bologna 1887, 205 = K. Zeumer, *Leges Visigothorum antiquiores*, Hannoverae et Lipsiae 1894, 320.

²⁹⁷ S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, 1.19 *Fontes iuris antejustiniani*, Florentiae 1908, II, 586.

²⁹⁸ Cassiodor, Var. VIII, 26.

²⁹⁹ Cassiodor, Var. VII, 16.

³⁰⁰ Ostale izvore kasnorimskog carstva u kojima se navodi prior v. u E. Mayer, *Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft I*, Leipzig 1909, 775.

³⁰¹ Jaffé-Wattenbach, *Reg. pontif. I*, br. 1219, cit. prema Inchiostri. n. dj. 276.

³⁰² v. Mayer, n. dj. II, 336

³⁰³ Inchiostri, n. dj. 276.

Prema tome, prior se u izvandalmatinskim izvorima što smo ih upravo naveli spominje tri puta kao vrhovni civilni gradski magistrat [slučajevi pod aa), ff) i gg)], jedanput kao vojni zapovjednik [slučaj pod bb)], jedanput kao kurijal [slučaj pod ee)], a dva puta u općem značenju prvaka bilo civilne uprave [slučaj pod cc)], bilo u vojsci [slučaj pod bb)]. Iz tih podataka doista se ne može zaključiti ništa čvrsto. Očito je prior u prvom redu označavao općenito neku važnu i istaknutu osobu tako da se taj naziv ne može izvorno povezivati ni s jednom funkcijom. Drugim riječima, prior u srednjovjekovnoj Dalmaciji kao vrhovni gradski magistrat mora se obrazložiti specifičnim okolnostima u kojima se našla Dalmacija. Drukčije se ne da objasniti činjenica da je jedino u Dalmaciji na razmjerno široku području od Krka do Dubrovnika i Kotora vrhovna gradska magistratura nazvana prioratom po riječi prior koja ni u Italiji ni u ostalim zapadnoevropskim zemljama nema tog specifičnog značenja na širem području kroz dulje vrijeme. Uvođenje jedinstvenog termina na području od Krka do Kotora pretpostavlja nadalje postojanje jedinstvene jake vlasti koja je u stanju da provede takvu jednoobraznost. Ne vjerujemo da se radi o Bizantu, jer bi on uveo neki naziv uobičajen na istoku, a na običan prijevod riječi *πρωτεύων* ne treba pomišljati već zato što je ta riječ imala na Istoku različita značenja, baš kao i prior na Zapadu. Osim toga bizantske vlasti nije bilo ili je sasvim slaba sve do pred kraj IX st. Ukratko, sve upućuje na to da je još najvjerojatnije Kostrenčićevo mišljenje o podrijetlu priora kao vrhovne civilne gradske magistrature u Dalmaciji iz gotskog zapovjednika grada. To bi se, s druge strane, dobro slagalo s našim gledištem da su glavne funkcije dalmatinskih komuna potekle iz vojničke organizacije grada. Naime, držimo da je u burnim danima VII i VIII st., o kojima nam nije izravno ništa poznato, vlast u dalmatinskim gradovima potpuno preuzeo vojni komandant, koji se po tradiciji sačuvanoj od gotskih vremena zvao prior.³⁰⁴

Preostaje još funkcija tribuna. Čini nam se da je u tom pravcu vladajuća nauka u pravu. Osobito upućujemo na opaske U. Inchiostrija djelu E. Mayera o municipalnom uređenju Dalmacije i Istre u srednjem vijeku³⁰⁵ u kojima je podvučeno da su tribuni bili isprva na čelu vojnih jedinica zvanih numeri, da su imali civilnu i vojnu vlast to više što su se numeri poistovjetili s građanstvom uopće na sličan način kao što se to dogodilo u Raveni. Kasnije je polako nestajao taj vojnički značaj tribuna pa ih u ispravama X i XI st. nalazimo već kao neki »corpo nobile« oko priora s time da su tribuni ujedno ostali izvršnim organima, što je po Inchiostriju usko povezano s njihovim bizantskim podrijetlom i njihovim osnovnim vojnim karakterom.

³⁰⁴ Od sredine XII st. pojavljuje se u gradovima srednje i gornje Italije nova funkcija, podestà, inokosni gradski poglavar, u početku zvan prior consulum. V. E. Haberkern-J. Wallach, *Hilfswörterbuch für Historiker*, München 1964³, 483. To je navelo Du Cangea, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, T. VI 1886, da ustvrdi: Ab Italis hauserunt Dalmatae: Italis enim Priori sunt praecipui urbium Magistratus. Tako postavljena Du Cangeova tvrdnja je preoštra i neprecizna. Isp. i W. Goetz, *Die Entstehung der italienischen Kommunen in frühen Mittelalter*, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaft* 1944, Heft 1, talijanski prijevod: *Le origini dei comuni italiani*, Milano 1965, 51—52.

³⁰⁵ V. Mayer, *Die dalmatinisch-istrische... (talijanski prijevod)* 454.

Tek je u najnovije vrijeme N. Klaić posumnjala u to da su tribuni zadarskih isprava X i XI stoljeća nekadašnji bizantski činovnici i predložila novo rješenje po kojem su oni zapravo predstavnici novoformirane komune u XII stoljeću.³⁰⁶ Prema njezinu mišljenju još bi se moglo tvrditi da su sastavljači isprava iz zadarskog samostana sv. Krševana unijeli tribune u svoje falsifikate služeći se pritom mletačkim ili nekim drugim materijalom, ali kako u istim ispravama dolaze i konzuli, i to tako reći u svim ispravama u pluralu, radi se nedvojbeno, po mišljenju autorice, o određenom tipu vlasti u gradu. Negdje u XI st. nastaju u skriptoriju samostana sv. Krševana prvi anali i kroničarske bilješke pa na osnovi njih samostanski pisari sastavljaju u XII st. svoje falsifikate kojima žele dokazati opstojnost tobožnjih darovnica u korist svoje crkve.

Bez sumnje je opravdana osnovna misao N. Klaić da isprave iz fonda samostana sv. Krševana u kojima se govori o tribunima i konzulima nisu do nas došle u originalnoj formi u kojoj su navodno sastavljene u X i XI stoljeću. Međutim, upravo u pitanju tribuna i konzula čini nam se da je dosadašnje mišljenje nauke bilo ispravno i da u tribunima doista treba gledati počasni naziv uglednijih obitelji ili organe lokalne vlasti koji su potekli od bizantskih zapovjednika manjih vojnih jedinica. U Veneciji, Istri i Raveni tribuni su važna gradska funkcija koja se razvila od vojnog zapovjednika, a koja se kasnije pretvara u počasni naslov koji prelazi u nasljedstvo najodličnijih gradskih obitelji³⁰⁷ pa nema nikakva razloga vjerovati da su sastavljači isprava iz fonda samostana sv. Krševana umetali tribune u isprave kako bi one postale vjerodostojnijim u očima njihovih suvremenika, to više što općinski službenici tribuni potkraj XII stoljeća i dalje nemaju više nikakve važne uloge u gradskoj vlasti i što se ni u jednoj ispravi iz tog doba ne spominju tribuni na način na koji su spomenuti u ispravama koje su datirane s X i XI st., a u kojima su uz priora tribuni najvažnije gradske osobe.

Doista se s N. Klaić možemo zapitati: zar su doista mnogobrojni tribuni mogli netragom nestati u drugoj polovici XI stoljeća? I to tako temeljito da ih ni jedna isprava ne navodi?³⁰⁸ Međutim, ako su tribuni isprava zadarskog samostana sv. Krševana doista tipični predstavnici bizantske gradske uprave, onda nam se sama od sebe nameće misao da je nestanak tribuna iz zadarskih isprava povezan s nestankom stvarne bizantske vlasti. I zaista, tribuni se u XI stoljeću kao počasna titula posljednji put spominju 1067. god., a već »poslije 1069. god. Dalmacija je prešla pod Hrvatsku, ali s pristanakom Vizantije«. ³⁰⁹ Stvarna promjena vlasti u Dalmaciji poslije 1069. god. dobiva time

³⁰⁶ N. Klaić, Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XI, Beograd 1968, 67.

³⁰⁷ O tribunima u Raveni v. CH. Dihl, *Études sur l'administration byzantine...*, 112—123; u Veneciji H. Kretschmar, *Geschichte von Venedig*, I, Gotha 1905 (Neudruck Aalen 1964), 195; Mayer, *Italienische Verfassungsgeschichte* II, 131—139, R. Cessi, *Venezia ducale*, Venezia 1940, 233—235, 272—276; isti, *Storia della repubblica di Venezia* I, Milano 1968, 13. i d.

³⁰⁸ N. Klaić, Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije II dio, *Historijski zbornik* XIX—XX, 1966—67, 251.

³⁰⁹ Ferluga, n. dj. 104. Dakako da opširnu problematiku vrhovništva nad Dalmacijom ne možemo ovdje ni dodirnuti.

svoju potvrdu i s te strane, a to također dokazuje da je tribunska čast tipično bizantska ustanova u Dalmaciji XI stoljeća. Pritom je osobito zanimljivo i simptomatično da upravo isprave iz fonda samostana sv. Krševana poslije 1069. god. kroz cijelo XI st. uopće više ne spominju tribune, što znači da izvori iste provenijencije potvrđuju da se oko god. 1069. nešto dogodilo s tribunima, tj. s bizantskom vlašću u Dalmaciji. Naći ćemo još osamljeno tu i tamo spomen na tribune i nakon 1069. god.,³¹⁰ ali je još najvjerojatnije da takvo osamljeno pojavljivanje ima približno slično značenje kao i spominjanje tribuna u Istri još duboko u IX i čak X st., tj. u vrijeme kad je već bizantske vlasti odavno nestalo.³¹¹

Čini nam se da u izvorima postoji još jedan trag tribunima kao nasljednoj časti, na koji je upozorio već Lucije, ali koji je na žalost zanemaren. Već je Du Cange pogrešno prenio Lucijevo mišljenje o dalmatinskim tribunima i ustvrdio da je po Luciju tribunska čast magistratura u hrvatskom gradu Biogradu.³¹² Lucije je zapravo rekao nešto sasvim drugo. Naime, po njemu su dalmatinskim gradovima upravljali priori; prior je bio na čelu i Biograda koji je doduše pripadao hrvatskom kraljevstvu, ali koji je kao primorski grad koji put spomenut zajedno s dalmatinskim gradovima; u tim su gradovima tribuni bili i suci; tribune se skraćeno pisalo trun ili trum.³¹³ Lucijeve vijesti nam je posebno dragocjena s obzirom na njegovo upozorenje na provenijenciju riječi trun od tribunus. U znanosti je na žalost prihvaćena hipoteza V. Brunellija,³¹⁴ prema kojoj je trun daljnji razvojni stupanj riječi patronus odnosno patron.

Ipak je važno primijetiti da se u tobožnjoj Dauzetinoj oporuci iz 1044. god. kao svjedok spominje Trun Paulus testis³¹⁵ što je Rački čitao kao tribunus Paulus testis, najvjerojatnije zato što u ispravama iz istog fonda iz god. 918, 986 (?), 999, 1033, 1034. i 1036.³¹⁶ nalazimo na mjestu svjedoka tribune. Očito je da je sastavljač Dauzetine oporuke smatrao identičnim tribuna i truna, a bar u tome mu možemo pokloniti punu vjeru, pogotovu što je upravo u to vrijeme (1069. god.) spomenut u Chioggi »tribunus Truncarusus«³¹⁷ i jer se dužd Petrus Tribunus (888—911) u nekim katalozima duždeva spominje kao

³¹⁰ Npr. u Splitu 1075. god. (CD I 137, br. 108 = Rački, Doc. 101—103, br. 86)

³¹¹ Npr. Kandler, CD I, ad a. 847, »oporuka« redovnice Maru spominje uz ostale funkcionare i dva tribuna. V. i Kandler, CD I ad a. 933.

³¹² Du Cange, Glossarium... VIII, 178, col. I: Scribit Johannes Lucius lib. 2 Hist. Dalm. Cap. 16 Magistratum, quo Belgradensis in Croatia civitas olim regabatur, Tribuni appellationem habuisse, qui ut plurimum Trun, vel Trum per abbreviationem scriptus reperitur.

³¹³ Joannes Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, 1. II, cap. 16, 102—103: Magistratus quo Civitas quaeque regabatur Prior vocabatur (qui etiam in Belgradensi civitate quamvis Croatorum fuit) quae uti maritima cum Dalmatis aliquando sensisse reperitur Tribuni etiam (qui ut plurimum Trun vel Trum per abbreviationem scripti reperiuntur) et Iudices in Civitatibus erant.

³¹⁴ V. Brunelli, Storia di Zara, Venezia 1913, 303—304.

³¹⁵ CD I 78, br. 57 = Rački, Doc. 47—48, br. 38

³¹⁶ CD I 25, br. 21; 44, br. 31; 48, br. 33; 67, br. 49; 68, br. 50; 69, br. 51 i 70, br. 52.

³¹⁷ K. Jireček, Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka, Zbornik Konstantina Jirečeka II, Beograd 1962, 206—207.

Petrus Trondomenico.³¹⁸ Ako je to tako, onda postaje razumljivim počasni dodatak trun imenima važnijih ličnosti u srednjovjekovnoj Dalmaciji, dodatak koji je u bizantskoj Dalmaciji imao počasni prizvuk i postajao sastavnim dijelom imena. Tako nalazimo 1018. god. u Rabu priora Trumbellata,³¹⁹ a u Beliju jednog od potpisnika isprave Truntanesmaylati (?),³²⁰ dok u Biogradu nalazimo god. 1070. Trunçannesa ili Trunianna.³²¹ Osobe s takvim i sličnim imenima naći ćemo u Zadru i Splitu još i u slijedećim stoljećima.

Ako je Lucijeva opaska točna, onda je tribunat kao nasljedna čast u uglednijim dalmatinskim obiteljima postojao u većini gradova bizantske Dalmacije od Belija kao najsjevernije točke Cresa sve do Splita i konačno postao sastavnim dijelom imena. Dakako da tribunat kao počast treba razlikovati od tribuna — općinskog funkcionara koji se osobito u ispravi iz 1092. god. pojavljuje vjerojatno kao zapovjednik gradske milicije.³²²

U XII i slijedećim stoljećima tribuni su još samo općinski izvršni organi. Zato nije čudo da u drugoj polovici XII st. tribuni ne potpisuju isprave jer su pali dosta nisko u hijerarhiji općinskih činovnika, već se tek tu i tamo — reklo bi se upravo slučajno — spominju u ispravama.

U daljnji razvoj tribunske službe u Zadru nećemo ovom prilikom ulaziti jer bi nas to odvelo predaleko.

U nekim ispravama iz XI st. iz fonda zadarskog samostana sv. Krševana nailazimo i na neobičnu formu actuma, na koju je N. Klaić s pravom upozorila. Ona glasi približno ovako: actum hoc tempore, die loco ac consule ut supra dictum est,³²³ a sastavljač isprave ju je tako slabo razumio, da joj je najčešće posve iskrivio smisao.³²⁴ Prema N. Klaić proširenje formule actuma vremenskim oznakama javlja se tek od druge polovice XII st. što je po autorici utoliko značajnije što se upravo tada pojavljuju u Zadru consules kao suci komune.³²⁵ Dakle, i proširenje actuma vremenskim oznakama i spominanje konzula u njemu upućuju na drugu polovicu XII st.

Međutim, pogledajmo kako izgleda povezivanje konzula sa završnim formulama u nekim zadarskim ispravama iz druge polovice XII st.:

God. 1174. dosuđuje zadarski sud samostanu sv. Marije u Zadru neko zemljište.³²⁶ Sud je sastavljen od nadbiskupa i kneza koji sude »una cum

³¹⁸ Kretschmayr, n. dj. I, 401.

³¹⁹ CD I, 54, br. 37.

³²⁰ CD I, 56, br. 39.

³²¹ CD I, 121, br. 89; 152, br. 116.

³²² Uostalom, na počasni naziv tribun podsjećaju i imena Trudalaca (CD I 129, br. 95 = Rački, Doc. 96 br. 77); Drunuzanni (CD I 68 br. 49 = Rački, Doc. 42 br. 32). Jireček, n. dj. 206. povezuje ime Trudalata s langobardskim imenima Trudelpertus, Trudepaldus.

³²³ To su ove isprave: CD I 25—28, br. 21 (= Rački, Doc. 17—20, br. 13) iz god. 918; CD I 44—46 br. 31 (= Rački, Doc. 21—23, br. 17) iz god. 986 (?); CD I 48—49, br. 33 (= Rački, Doc. 26—28, br. 21) iz god. 999.; CD I 49—51, br. 34 (= Rački, Doc. 25—26, br. 20 iz god. 986—999.; CD I 77—78, br. 57 (= Rački, Doc. 47—48, br. 57).

³²⁴ Tako u ispravi CD I 44—46, br. 31 stoji: Actum hoc tempore a consulibus itd. kao da su tobože konzuli obavljali pravne djelatnosti opisane u ispravi; u ispravi CD I, 49—50 br. 34 čak stoji: Actum est hoc tempore supradicto a his subscriptis nobilibus ac testibus pa su konzuli iz formule naprosto nestali itd.

³²⁵ N. Klaić, *Diplomatička analiza...*, I 173.

³²⁶ CD II 136—7, br. 133

nostris iudicibus (njih 3) atque consulibus (njih 4) multisque aliis nobilibus«. Na kraju isprave nalaze se potpisi nadbiskupa, kneza i sedam sudaca i konzula, kao i notareva formula u kojoj se ističe da je notar pisao »iussu curie«. Oznake vremena i mjesta nalaze se u protokolu.

God. 1178. zadarski sud rješava spor između Rabljana i paškog kneza.³²⁷ Sudi nadbiskup »una cum nostris consulibus (njih 3) at aliis ciuitatis nobilibus, Grisogono iudice«, nadalje s drugim poimenično navedenim uglednijim građanima »et multis aliis«. Na kraju isprave dolaze potpisi sudaca i notara. Notar u svojoj formuli kaže da ispravu piše »voluntate (...) archiepiscopi (...) consulum et reliquorum nobilium (...)«. Oznaka vremena nalazi se u protokolu.

God. 1181. sudi skradinski biskup u sporu između samostana sv. Dimitrije i Tome i nekih osoba po imenu Saracenus i Bruconia.³²⁸ Uz biskupa sudi veći broj uglednih građana, među njima i jedan konzul. Notar piše ispravu »de mandato (...) episcopi«. Oznake vremena i mjesta nalaze se u protokolu.

God. 1199. sastavljena je oporuka nekog Martina Madijeva.³²⁹ Oznake vremena i mjesta nalaze se u protokolu. Među ostalim stoji tamo: »(...) temporibus (...) regis (...) ac Nicolai Jadrensis electi et septem consulum«. Notar piše dakako »prefati Martini sacerdotis rogatu«.

God. 1199. zadarski sud donosi presudu u sporu samostana sv. Marije protiv nekog Vrijenta.³³⁰ Sude consules (njih 4). Vremenske i mjesne oznake nalaze se u protokolu, među njima i ove: »(...) temporibus (...) regis (...) ac Nicolai Jadertine sedis (...) archielecti, ac septem consulum (...)«. Pri kraju isprave nalazi se ova formula: »Acta sunt vero hec et definita, ut prescriptum est, in plenari curia, ubi hoc scriptum per manus nostri notarii fieri precepimus, presentibus his testibus (...)«. Notar kaže da je pisao »hoc memoriale iudicii (...) iussu prescriptorum consulum et curie«.

Dakle, od navedenih isprava actum ima u eshatokolu samo posljednje navedene, a i on upućuje samo na to da je presuda donesena u punoj kuriji pred svjedocima. Prema tome, formula actum est hoc tempore die loco ac consule ut supra dictum est nijednim sastavnim dijelom ne podsjeća na formule iz druge polovice XII st., što znači da ni konzuli iz te formule ne mogu biti konzuli iz druge polovice XII st. Uostalom, već je Ferluga jednostavnom i logičnom analizom podataka iz protokola i eshatokola analiziranih isprava iz fonda isprava samostana sv. Krševana dokazao da podatak consule »ne može odgovarati ničem drugom nego rečima imperante domino nostre Constantino piissimo ac perpetuo augusto«³³¹ iz čega slijedi da formulacija ac consulibus odgovara postojanju suvladara na bizantskom prijestolju, što doista i odgovara protokolu dviju isprava iz god. 986. i 999, gdje se kao carevi suvladari javljaju Konstantin i Bazilije. Šufflay je formulu actum hoc tempore, die loco ac consule itd. pravilno povezao s ranobizantskim ravenskim ispravama i ustvrdio da nju ne treba drukčije razumjeti nego »nur als ein unverstandenes Über-

³²⁷ CD II 151—153, br. 149

³²⁸ CD II 171—172, br. 171

³²⁹ CD II 314—315, br. 296

³³⁰ CD II 318—319, br. 299

³³¹ Ferluga, n. dj. 84.

bleibsel lebende, aber für die spätrömischen Papyrusurkunden typische Zufügung am Schlusse des Textes«. ³³² U Marinijevoj zbirci isprava ³³³ iz kasnorimskog i ranobizantskog razdoblja nalazimo tu formulu samo u eshatokolu isprava iz VI i VII st.:

a) isprava br. XC, str. 139—141. iz VI ili VII st. u kojoj se radi o darovanju: Actum Ravennae, imperatore consule et die suprascripto,

b) isprava br. CXVII, str. 178—179. iz 541. god., u kojoj se radi o prodaji: Actum in Classe Ravennae Bazilio juniore viro clarissimo consule indictione quarta,

c) isprava br. CXX, str. 183—185. iz god. 572, u kojoj se radi o prodaji: Actum Ravennae die et consule suprascripto,

d) isprava br. CXXI, str. 185—187, iz kraja VI st. u kojoj se radi o prodaji: Actum Ravennae die, imperatore et consule suprascripto,

e) isprava br. CXXXII, str. 198—199. iz sredine VII st., u kojoj se radi o emfiteuzi: die, anno, imperatore et consule suprascripto.

Ni u jednoj od navedenih isprava — osim isprave navedene pod c) nisu u protokolu spomenuti dan, godina i carevi. U Marinija naći ćemo još jednu ispravu (br. LXXXIX, str. 137—139. iz 587. god.) sa sličnom formulom: Actum Rome die et Consulatu suprascripto, u kojoj se u protokolu spominje ime cara i dan ispostavljanja isprave. Ta isprava kao da nas uvjerava da je formula upotrebljavana u Rimu u pravilnom obliku die et consulatu, ³³⁴ da je prenesena u Ravenu i tamo upotrebljavana u obliku die et consule, a da je nakon toga presađena u obližnje teritorije sa sve manje razumijevanja. Tako u Bavorskoj u IX st. nalazimo tu formulu u iskrivljenom obliku actum die consule. ³³⁵

Uostalom, Šufflayeva tvrdnja da se radi o »tipičnom dodatku« u kasnorimskoj ispravi nije baš najtočnija. Marinijeva zbirka pokazuje nam da od 33 isprave o darovanju tu formulu ima samo jedna jedina, od 16 isprava o prodaji samo 3, a od 6 isprava o emfiteuzi samo jedna.

Tome možemo još dodati jednu pomalo neobičnu istarsku ispravu iz god. 602. koja sadržava izjavu tršćanskog biskupa o njegovu vraćanju katoličkom jedinstvu i koja završava riječima: Acta in loco illo, die et consulibus suprascriptis. ³³⁶ Ni ova isprava nema u protokolu nikakvih vremenskih i mjesnih oznaka.

³³² M. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte der Kais. Ak., CXLVII, Wien 1904 159. Na žalost, Šufflay je pogrešno i nepotpuno citirao Marinija.

³³³ G. Marini, I papiri diplomatici. Roma 1805.

³³⁴ »Cist« i pravilan primjer formule nalazimo u Justinijanovoj Pragmatičkoj konstituciji Pro petitione Vigili iz god. 554. Ona se sastoji od više odredaba. Tako npr. treća po redu nosi naslov Nemini noceat in captivitate degentium amissio instrumentorum i završava ovako: Pragmatica dat. id. Aug. CP. Imp. dn. Iustini-ani pp. Aug. anno XXVII pc. Basili v. anno XIII. Slijedeća alineja donosi dopunu prethodne odredbe i završava ovako: Anno die et cons. ss.

³³⁵ H. Loersch, R. Schröder, L. Perels, Urkunden zur Geschichte des deutschen Privatrechts, Bonn 1913, 26, br. 38; npr. 24—25, br. 36, H. Brunner, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde 1880, Neudruck Aalen 1961, 252 kaže: Die Formel ist gedankenlos aus dem römischen Urkundenwesen in das bairische herübergenommen.

³³⁶ Kandler, CD, ad a. 602.

Mnogo će zanimljivija biti u ovom radu već spominjana »oporuka« tršćanske opatice Maru. Njen protokol glasi: Imperantibus Domino Hlotario ... anno XXX, Hlodouui filio ejus anno VI die XXVI Mense Aprile per indictione X... acto vero Tergeste, a u eshatokolu nalazimo prije potpisa: Die et anni et Imperantibus Indictione suprascripta. Acta vero Tergeste. Konzuli su nestali iz formulacije, ali ih je zamijenilo navođenje careva. Dakle, ponavljanje podataka o danu, godini, carevima, indikciji i mjestu, koje smo utvrdili u ispravama iz fonda zadarskog samostana sv. Krševana nalazimo sredinom IX st. u Trstu,³³⁷ pa to povezano s podacima o actumu u Raveni u doba bizantske vlasti ne ostavlja mjesta nikakvoj sumnji da u skladu s mišljenjem Šufflaya i Ferluge pod konzulima u dalmatinskim ispravama XI st. treba tražiti bizantske careve i da se radi o prastaraj formulaciji koja je već odavno bila neshvaćena i koja je uostalom već u drugoj polovici XI st. nestala.

V. O OSORSKOM OBEĆANJU TRIBUTA IZ GOD. 1018.

Spoznaje što smo ih stekli u prethodnim analizama omogućit će nam novi pristup i novo razumijevanje protokola rapske, krčke, osorske i belijske isprave iz 1018. god. kojima su te općine priznale mletačkog dužda za svog seniora i kojima su se obvezale na plaćanje tributa.³³⁸

Prema tim ispravama u ime općine nastupaju a) biskup, b) prior, c) cjelokupni kler, d) cjelokupno ostalo stanovništvo, e) nasljednici stanovnika, dakle buduće stanovništvo općine. Nije li malo previše predstavnika općine? Čini nam se da smo dokazali da je biskup doduše ugledna ličnost u kasnorimskom municipiju i ranosrednjovjekovnoj gradskoj općini, ali da on nije funkcionar općine, a još manje njen ovlašten predstavnik već po svom položaju — osim ako nije za tu funkciju posebno ovlašten. Vidjeli smo da posebno isticanje klera uz narod nema u analiziranim ispravama značenje jedinstvenog pojma klera i naroda, *clerus et populus*, u smislu organizacije gradskog stanovništva kao neke vrste kršćanske općine, ali posebno isticanje klera ima još manje značaj utvrđivanja »ustavnog prava« klera na predstavljanje i zastupanje općine. Pa ipak, vidjeli smo da skupština građana nije ništa drugo nego evoluirana skupština vojnih jedinica i da su već za Bizanta pripadnici numera, vojnih jedinica, postali građanstvo u pravnom smislu riječi. Naglasili smo već da vojna skupština i njezin nasljednik skupština građana nije imala sveobuhvatna prava vrhovnog gradskog organa, kako su to rado zamišljali pravopovijesni romantici XIX i XX stoljeća. Ta skupština uglavnom nije bila drugo nego organ koji je osiguravao javnost svih donesenih pravnih akata, jer se pretpostavljalo da je ono što je objavljeno na skupštini poznato svima.

³³⁷ Korisno je usporediti formulacije protokola i eshatokola u ovim istarskim ispravama: Kandler a. 911 (kralj Berengar); a. 948 (kralj Lotar); a. 977 (dužd P. Orseolo i koparska općina); a. 1017 (arimani porečkog biskupa) koje se nadovezuju na ovaj ili onaj način na stari oblik datacije s formulacijom u odluci koparske općine od god. 1186. objavljenj također od Kandlera, u kojoj notar piše »e praeccepto predicti Potestatis et Consulium ac comunis« i koja pokazuje sličnost s dalmatinskim ispravama iz druge polovice XII st.

³³⁸ CD I 54—58, br. 37—40.

Skupština je doduše mogla imati i drukčiji tok: preuzeti inicijativu za rješavanje nekih gorućih pitanja građanstva, ali je takav tok ipak bio više-manje neočekivan, revolucionaran i izniman. Nadalje, u navođenju predstavnika općine još najveće iznenađenje prave tzv. *successores*, nasljednici građana koji donose odluku. Pravna konstrukcija njihova položaja u protokolu doista nije jednostavna. Možemo si pomoći fikcijom da su prisutni građani donosili odluku i u ime svojih nasljednika i najvjerojatnije je ta fikcija lebdjela pred očima građana koji su glasali i pisara koji je stilizirao ispravu. Ali time se nismo baš previše približili rješanju pitanja o pravnoj potrebi navođenja tih nasljednika u protokolu. Isticanje nasljednika nema nikakva smisla s javnopravnog aspekta, i to s razloga što javno pravo pretpostavlja javnopravne osobe koje su nosioci prava i dužnosti i koje imaju svoje organe s određenim nadležnostima pa onda nije jasno gdje je tu uloga još nepostojećih nasljednika. I tako smo pravnom logikom prisiljeni zaključiti da su nasljednici navedeni zato što je odluka koju donose biskup, prior, kler, stanovništvo i nasljednici privatnopravne prirode. To nije beznačajan zaključak, a njegov će se dalekosežni domet pokazati u našim daljnjim izvođenjima.

Konačno, ako su svi do sada navedeni čimbenici nenadležni za donošenje odluka u ime općine, onda nužno slijedi da to nije ni prior, jer bilo bi čudno da su biskup, kler, stanovništvo i nasljednici nenadležni, a da je jedini prior nadležan, to više što se onda postavlja pitanje o krajnjoj neumjesnosti formulacije u kojoj je nadležni organ — prior — stavljen u isti red i spomenut zajedno s nenadležnim organima.

Drugim riječima, svi čimbenici navedeni u protokolu isprava iz 1018. god. su nenadležni za donošenje odluke koja bi pravno obvezivala općinu.

Ma koliko bio na prvi pogled taj zaključak iznenađujući, on je najvjerojatnije točan, pogotovu ako uzmemo u obzir položaj općine u kasnobizantskom carstvu.

Bizant je bio zapravo jedina srednjovjekovna država razmjerno »moderno« organizirana. U tom carstvu bilo je javno pravo odvojeno od privatnog prava na isti način kao što je to slučaj i u modernim državama, za razliku od ostalih srednjovjekovnih država koje su zbog većeg ili manjeg utjecaja feudalnih elemenata bile natopljene privatnopravnim shvaćanjima države, njezinih sastavnih dijelova i njezinih organa. U Bizantu su općine bile sastavnim dijelom jedinstvene državne organizacije, a osobito nakon novela Lava Mudrog iz kraja IX st. kojima je utvrđeno da kurije nemaju više nikakvih samoupravnih prava. Time se Bizant udaljio od principa na kojima je bila organizirana rimska država u doba republike i carstva. Naime, rimska država — dobrim dijelom čak i nakon dioklecijansko-konstantinskih reformi koje su izvršile znatnu centralizaciju — bila je organizirana na principu unutrašnje autonomije i razmjerne samostalnosti gradskih općina, *municipija*, *civitates*. *Civitates* su imale svoje imovinu i svoje organe slično kao što je to imao i grad Rim koji je služio kao uzor pri organiziranju pojedinih *civitates*. *Civitas* nije bila drugo nego organizacija povlaštenih građana koji su svoja prava vršili preko kurija ili drugim riječima, *civitas* je bila antička polis lišena njene samostalnosti u pitanjima vanjske politike i opterećena podavanjima za centralne organe. Obratno, gradske općine u Bizantu bile su doduše organizacije javnog prava,

one su imale pravnu osobnost, ali su bile samo sastavni dio jedinstvene državne mašinerije carstva kojoj na čelu stoji car. Kako bi dakle općina u Bizantu ili bilo koji njezin organ mogla donijeti neku javnopravnu odluku u suprotnosti s ustavnim uređenjem i u suprotnosti s interesima carstva kao cjeline? A priznavanje seniorskog položaja mletačkog dužda u odnosu na stanovništvo neke općine povezano s plaćanjem tributa upravo je takva odluka koja je s gledišta bizantskog javnog prava jednostavno nemoguća.

Pa ipak je ona donesena, što je utoliko čudnije ako se prisjetimo da je formalno i Venecija početkom XI st. bila pod suverenitetom Bizanta.

Evo rješenja tog problema: i Mleci i bizantske općine na Kvarneru mogli su bar što se tiče Bizanta nastupati s posve privatnopravnog stajališta i onda je sve u redu u odnosu na carstvo i njegovo javno pravo koje su priznavali i jedni i drugi. Jer ni carstvo ni njegovo javno pravo zaista nisu onemogućavali privatnopravne poslove i nisu to ni mogli ni željeli učiniti pa makar to bili privatnopravni poslovi cjelokupnog građanstva na čelu s priorom i cjelokupnog klera na čelu s biskupom. Pa ipak, premda je s pravnog stajališta sve bilo u redu, ipak je bit pravnog odnosa u koji su dalmatinske općine stupale bila javnopravne prirode: putem obveza stanovnika i njihovih nasljednika obvezivalo se zapravo općinu na priznanje neke nadređene vlasti izvan redovne carske hijerarhije i toj vlasti se obećavao tribut kao izvanjski znak podređenosti. Uz pretpostavku produžene slabosti carske vlasti u Carigradu, ugovori takva sadržaja stvorili su malo-pomalo na Jadranu sasvim novu konstelaciju snaga, a propast bizantske moći poslije 1069. god. uklonila je tako reći u cijelosti mnoge fikcije pa su od tog vremena novi pretendenti — Venecija, Hrvatska, Ugarska — nastupali već s posve javnopravne pozicije.

I tako su nam ugovori Raba, Krka, Osora i Belija s Venecijom iz 1018. god. sačuvali nekim sretnim slučajem izvanredno važnu vijest o prvim počecima stvaranja srednjovjekovnih komunna na našoj obali u okviru još dosta čvrstog javnopravnog sustava bizantske države u kojem načelno za komune kao autonomne organizacije građanstva nema mjesta.

Komuna pravno još ne postoji, ona čak pravno i ne može postojati. Mislimo da to proizlazi s dovoljno jasnoće iz naših izlaganja. A ako ona ne postoji, onda je razumljivo da ona nema i ne može imati ni svojih organa. I doista vidjeli smo da biskup i prior u ispravama iz 1018. god. nisu nikakvi predstavnici općinske vlasti i građanstva, već osobito ugledni članovi neke vrste privatnopravne societetas što sklapa ugovor s drugom pravnom osobom, naime s Mlecima. Biskup je ugledna osoba zato što je na čelu klera čitave dijeceze, a prior je vrhovni magistrat bizantske gradske općine kao sastavnog dijela upravne hijerarhije bizantskog carstva i kao takav upravo predodređen da nastupa na čelu građanstva čak i kao privatnopravne skupine osoba.

Propašću bizantske vlasti poslije 1069. god. nestaju negdje odmah, a negdje postepeno oblici bizantske strukture vlasti i društva, nestaju prije svega prior i tribuni, a dalmatinske komune prilagođavaju se novim prilikama svaka prema svojim specifičnim okolnostima. Neke od njih uspijevaju postići prilično visok stupanj autonomije koji im priznaje i nova sila što se pojavila na Jadranu — Ugarska. Komune tog tipa biraju same sebi vrhovnog magistrata, comesa, a kralj Koloman pridržava samo pravo potvrđivanja tog izbora.

Drugim riječima, analiza isprave iz god. 1018. pokazala nam je da je građanstvo Osora — a bez sumnje i ostalih dalmatinskih gradova — bilo početkom XI st. organizirano u gradsku općinu bizantskog tipa.

U trenucima donošenja važnih međunarodnopravnih odluka gradska općina nije mogla nastupati jer je formalno bila sastavnim dijelom Bizanta. Zato je građanstvo bilo prisiljeno stupiti u neku vrstu privatnih međunarodnopravnih odnosa. Slabljenjem i konačno propašću bizantske vlasti takvi privatnopravni međunarodni odnosi uz ostale čimbenike dovode do stvaranja razmjerno samostalnih gradskih općina kojima je na čelu prior, tj. isti organ kao i u bizantsko doba, ali sada više ne kao predstavnik centralne bizantske vlasti, već kao predstavnik osamostaljene gradske općine. Zastupamo dakle modificiranu Kostrenčićevu teoriju: čahura je gradska općina bizantskog tipa, a udruženje građana afirmira se u prvom redu međunarodnopravnim poslovima, najprije sasvim privatnog, a kasnije javnopravnog značaja.

VI. POKUŠAJI FEUDALIZACIJE CRESA U XI i XII ST.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidljivo je prije svega da je Osor zajedno s drugim dalmatinskim gradovima uživao visok stupanj faktične ekonomske autonomije i samostalnosti pod bizantskim vrhovništvom. Sigurno je da su takvi razmjerno povoljni uvjeti trajali bar negdje do sredine druge polovice XI stoljeća. S druge strane, analiza isprave iz 1283. god. pokazala nam je s dosta velikom vjerojatnošću da je prije te godine samostalnost creskih općina bila skućena u vrlo velikoj mjeri tako da se te općine u pogledu obujma prava mogu za vrijeme prije 1283. god. usporediti s onim općinama šireg kvarnerskog područja koje su bile najmanje razvijene. To znači da su creske općine tijekom XII i XIII stoljeća doživjele katastrofalni pad svoje faktične ekonomske samostalnosti. Da li nam sačuvani izvorni podaci mogu pomoći da odgovorimo na osnovna pitanja koja se u tom pravcu postavljaju pred nas, a to su: kako i zašto je došlo do tog krajnje negativnog razvoja?

Nema sumnje da odgovor na to pitanje moramo tražiti u propasti bizantske vlasti u Dalmaciji nakon 1069. god. i različitom djelovanju novih okolnosti na pojedine dalmatinske gradove. Sigurno je da je realna vlast hrvatskih kraljeva nad bizantskim dalmatinskim gradovima znatno porasla i da se ona morala očitovati osobito na najsjevernijim područjima bizantske Dalmacije, otocima Cresu i Krku, to više što su gradske općine tih otoka vjerojatno bile ekonomski najslabije i zato imale najmanje otporne snage. I doista, upravo iz tog doba potječu nesumnjivi dokazi hrvatske vlasti nad otocima Krkom i Cresom. Mislimo na Bašćansku ploču i na osorski Exsultet.³³⁹ Dakako, nemoguće je ocijeniti intenzitet nove vlasti, a još manje eventualnu razliku između hrvatskog utjecaja prije 1069. god. i poslije te godine kao i bar približno utvrditi eventualnu razliku intenziteta hrvatske vlasti nad pojedinim gradovima bizantske Dalmacije. Vjerojatno je bar to da je neka razlika morala postojati i da je tu razliku Koloman jednostavno sankcionirao. Nije slučajno

³³⁹ V. Novak, Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* II, 1957, 47. i d.

što ne nalazimo ni najmanjeg traga nečemu sličnom trogirskoj diplomi za gradove Krk i Osor. Ne znači li to da je Koloman naslijedio hrvatsko vrhovništvo nad tim otocima i općinama u takvom opsegu u kojem nije bilo mjesta za privilegije trogirskog tipa? Kada su kasnije Mleci prešli u protufenzivu, oni su najvjerojatnije naslijedili situaciju u kojoj su i oni morali poštivati stvarnost. Tako se dužd Ordelafo Faledro kune god. 1118. rapskoj općini: *Juramus vobis Arbensibus et uestris successoribus heredibus perpetuo uestram consuetudinem et statum uestrum et libertatem terre uestre potestatemque, quam antiquitus dicitis habuisse sub imperatore Constantinopolitano et sub rege Vngarorum, presulem vobis eligendi ac comitem, confirmatione comitis reseruata nostre curie.*³⁴⁰ Ta zakletva na jasan način povezuje autonomiju što ju je rapska općina imala pod Bizantom s autonomijom pod Kolomanom i pod Mlecima. U protokolu su značajne riječi: *Nos namque Arbenses, Paulus episcopus et Oriens comes et tota communitas recordationem veritatis et certitudinis facimus nostris successoribus heredibus dimittemdam.* Naša analiza isprava iz 1018. god. o pravom smislu i privatnopravnom značenju općinskih predstavnika biskupa i kneza vrijedi dakako i za ispravu iz 1118. god., to više što i u njoj nalazimo cjelokupno građanstvo kao i nasljednike živućih građana. I dok tako za Rab isprava iz god. 1018. god. — dakle isprava iz bizantskog doba — i isprava iz god. 1118 — dakle isprava iz doba koje neposredno prethodi procvatu srednjovjekovne rapske gradske općine — povezuju na izvanredno poučan način kasnorimsku civitas preko bizantskog kastruma s počecima srednjovjekovne komune, dotle za sasvim drukčiju sudbinu Osora imamo nedugo vremena nakon toga vrlo značajnu vijest koja nam opet na izvanredno indikativan, gotovo bismo rekli školski način dokazuje ispravnost naše teze. Mletački kroničar Dandolo za god. 1145. javlja u povodu dužda Pietra Polanija slijedeće: *Hic dux duos filios habuit, quorum Guido ex collaudatione populi Auxeri factus est Comes, Raynerius autem Arbensium electione et ducis approbatione Comes efficitur.*³⁴¹ Stefani je vrlo dobro primijetio razliku: Gvido postaje knezom na osnovi duždeva prijedloga i pristanka osorskog stanovništva; Rajneri postaje knezom na osnovi izbora rapskog stanovništva i duždeva potvrde.³⁴² Za Rab je dakle ostalo na snazi mletačko obećanje iz 1118. god. Treba dakle pretpostaviti da je i za Osor zadržano ono stanje koje je postojalo i prije 1145. god. Prema Dandolovu tekstu proizlazi da je na Rabu glavnu riječ u izboru kneza imalo rapsko stanovništvo, dok je u Osoru inicijativa bila u rukama mletačkog dužda. Suglasnost osorskog stanovništva je puka formalnost, što se osobito jasno vidi iz isprave od 1168. god. o kojoj će odmah biti riječi. Drugim riječima, u Osoru je, slično kao i na Krku, otpočeo stanoviti proces feudalizacije, doduše dosta površinski, ali ipak jasno izražen i vidljiv koji se sastojao u tome što je osorsko-cresko kneštvo bilo prepušteno na doživotno uživanje knezu koji je imao više karakteristike feudalca, a manje značajke mletačkog činovnika, to više što je postojala jasno izražena tendencija da funkcija kneza postane nasljedna u jednoj obitelji,

³⁴⁰ CD II, 29—30, br. 27.

³⁴¹ F. Stefani, *I conti feudali di Cherso ed Ossero*, *Archivio veneto*, T. III, p. I, Venezia 1872, 2.

³⁴² Stefani, na istom mjestu.

tendencija koja je napokon pobijedila na Krku i utoliko više što su stanovnici bili prisiljeni na razna podavanja koja su tipična za feudalni poredak.

Uostalom, već za 1168. god. imamo dokaze da se s osorskim kneštvom postupalo kao s izvorom prihoda, oko kojih su se na upravo bestidan način cjenkale i natezale najodličnije mletačke obitelji. Prema ispravi iz 1168. god. koju navodi Stefani, pred duždom, sucima i mletačkim narodom došlo je do spora između obitelji Maurocena i obitelji Michielija pa se na ročištu »pojavo Dominik Morozini, zadarski knez i izložio da mu polovica osorskog kneštva pripada na osnovi koncesije što mu ju je učinio njegov otac dužd Dominik Morozini; kada su to čuli Njegova jasnost (Sua Serenità, tj. dužd) sa sucima, potuzili su se da duždevi prisvajaju na štetu mletačke općine ovlaštenje da raspolazu tim kneštvom dajući ga u vlasništvo svojim sinovima; nato je ponudio zadarski knez da plati 800 lira mletačkoj općini, ali se tada pojavio Lunardo Michieli i rekao da je on već dobio investiciju od oca dužda i od naroda tog kneštva a njegov mu je otac predložio da isplati 800 lira ponuđenih od Morozinija; pošto je to prihvaćeno, narodu je predložen pravni posao pa uzimajući u obzir da je Morozini imao zadarsko kneštvo, bilo je zaključeno uz suglasnost naroda da se zadarsko kneštvo dade Lunardu Michieliju i da se dade koncesija i investitura s ovom pergamenom, koja je potpisana najprije od dužda, a zatim od različitih sudaca i ostalih u (ukupnom) broju od 72«. ³⁴³

Ako se odbace fraze o pravima mletačkog naroda i o duždevim uzurpacijama, ostaje kao politički sadržaj navedene isprave obično pogađanje među najuglednijim i najbogatijim mletačkim obiteljima, pogađanje koje se završava nagodbom: Morosini su dobili Zadar pa neka budu tim plijenom zadovoljni, a osorsko kneštvo neka pripadne obitelji Michieli. Mletački narod i magistrati igraju prilično podređenu ulogu davanja pravne forme toj nagodbi koja se postigla utoliko lakše što je obitelj Michieli obećala platiti za investituru 800 libara. Pogotovo je obična formalnost suglasnost osorskog stanovništva. Ona se spominje samo usput u vezi s dodjeljivanjem kneštva sa strane dužda Michielija: Lunardo Michieli izjavljuje »da je on već dobio investiciju od oca dužda i od naroda tog kneštva«. Iz svega se vidi da je nagodba mogla ispasti i drugačije, a onda bi i »suglasnost« osorskog stanov-

³⁴³ Stefani n. dj. 3: ... una preziosa carta, della quale il Cicogna riferisce l'estratto: »1168... Maggio. Diploma di concessione della contea di Ossero a Lunardo Michiel figlio di Vital Michiel doge, fatta dal suddetto doge, da giudici e savi con l'approvazione del popolo convocato e consultato sull'affare ch'era il seguente: si presentò Domenico Morosini conte di Zara, esponendo che la metà della contea di Ossero era sua per concessione fattagli da suo padre Domenico Morosini doge; il che sentendo Sua Serenità con i giudici, si dolsero molto che i Dogi, a pregiudizio del comune di Venezia, s'arrogassero l'autorità di disporre di quella contea con darla in proprietà a loro figli; s'offerse in allora il conte di Zara di pagare al comune di Venezia lire 800, ma sopraggiunto Lunardo Michel disse ch'era già stato investito dal Doge padre e dal popolo di essa contea, ed il padre gli propose se volesse sborsare le lire 800 offerte dal Morosini, al che acconsentendo fu proposto al popolo il negozio, e in considerazione che il Morosini aveva la contea di Zara, fu terminato con applauso del popolo di dar la contea d'Ossero a Lunardo Michiel e se ne fa la concessione e la investitura con la presente pergamena, ch'è sottoscritta prima dal Doge, e poi da vari giudici, e da altri al numero di 72.«

ništva bilo više nego lako izmijeniti. Ukratko, suglasnost stanovništva u XII st. nema mnogo veće značenje od suglasnosti stanovništva za vrijeme bizantske vlasti, tj. u doba militarizacije dalmatinskih gradova koji su kao isturene granične teritorijalne organizacije imali položaj i čak naziv kasta:³⁴⁴ suglasnost stanovništva očito još ni u XII st. ne znači mnogo više nego formu objavljivanja određene odluke već prethodno stvorene od neke druge vlasti.

Dakako da je svaka mletačka obitelj koja je dobila na eksploataciju neko kneštvo nastojala što brže iskoristiti sve mogućnosti izrabljivanja stanovništva pa nema sumnje da su relativna ekonomska i politička samostalnost ubrzo postali samo daleka uspomena. Na žalost nemamo izravnih izvornih podataka o tome kako, kojim pravcem i kojim intenzitetom je tekla feudalizacija otoka. Zato nam se čini da je najbolje tražiti analogiju u Rižanskom placitu iz 804. god. Već smo vidjeli kako je vojvoda Ivan prigrabio sve prihode istarskih gradića, kako je nametao nova podavanja i kako je silio istarsko stanovništvo na razne ponižavajuće osobne tipično kmetske dužnosti. Nešto slično se bez sumnje događalo i na Cresu u XII i XIII stoljeću. Ipak feudalizacija stanovništva nije uspjela: stanovništvo je doduše bilo prisiljeno na najrazličitija osobna i ostala podavanja tipično feudalnog sadržaja, ali ono je ostalo vlasnikom svojih nekretnina, u prvom redu poljoprivrednih zemljišta. Minimalna prava creskih općina koja su još ostala stanovništvu kao i privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, u prvom redu nad poljoprivrednim zemljištem, omogućili su creskom stanovništvu da se priključi općem pokretu prema formiranju komuna, što se odigravao u XII i idućim stoljećima u Evropi, i da 1283. god. postigne veoma važne koncesije kojima su se creske općine svrstale među najnaprednije općine cijelog kvarnerskog područja u pogledu pravne oformljenosti.

Dva glavna čimbenika rušenja feudalnih okova koji su počeli stezati creske općine i cresko stanovništvo bili su otpor stanovništva i utjecaj centralne mletačke vlasti. I za jedno i za drugo nalazimo potvrdu u izvorima.

Prema ispravi od 9. rujna 1227. god.³⁴⁵ koju su učinili mletački izaslanici, stanovnici mjesta Beli zaklali su 140 komada kneževih goveda, bez ikakve sumnje u znak prosvjeda protiv kneževa samovlađa. Nadalje iz iste isprave i iz isprave od 9. listopada 1226. god.³⁴⁶ proizlazi da su Crešani ubili svog kneza Nikolu, što je doista znak da je ogorčenje otočana bilo golemo. »Occasione mortis crudeliter comitis Nicolai« morali su Crešani poslati u Mletke taoce, a neki mletački građani jamče u spomenutoj ispravi da se ti taoци neće udaljiti iz Mletaka.

Dakako da ni centralna mletačka vlast nije sa zadovoljstvom gledala na bezdušno izrabljivanje stanovništva jer je to ugrožavalo mletačku vlast. Venecija je nastojala da postepeno zamijeni sve feudalne kneževe kneževima-činovnicima, koji se mijenjaju svake dvije godine i koji su zbog toga u mnogo većoj ovisnosti o centralnoj vlasti. Prvi put je dvogodišnji mandat za

³⁴⁴ Tako npr. Konstantin Porfirogenet *De adm. imperio* u glavi 29 i njegov anonimni nastavljatelj u glavi 30.

³⁴⁵ Ljubić, n. dj. I, 44, br. LXIX.

³⁴⁶ Ljubić, n. dj. I, 39, br. LVI.

otok Cres uveden upravo nakon tragičnih događaja koji su negdje god. 1224—1226. kulminirali u ubojstvu kneza Nikole Quirinija. Taj je pokus trajao samo 6 godina i već god. 1234. nalazimo na Cresu doživotnog kneza P. Tiepola. Drugi pokus nalazimo u vremenu od 1268. do 1277. god., dakle neposredno prije nego što su se Morosinijevi opet uspjeli dokopati osorskog kneštva.

Prema ispravi od 12. veljače 1276. god. suci i građanstvo općina Osor, Cres, Lubenice i Beli imenuju punomoćnike koji će od dužda tražiti »comitem perpetualiter«. Petris³⁴⁷ se pita što je ponukalo creske općine na taj korak. Čini nam se da je to pitanje prilično naivno jer nema sumnje da su općine to tražile prisiljene od mletačkih izaslanika i da nema ni govora o nekoj stvarnoj želji otočana da se vrate pod kruti režim doživotnih kneževa. Sasvim je drugo pitanje razlog koji je naveo Mletke da se odluče na ponovno uvođenje doživotnih kneževa na Cresu, ali to pitanje nema za našu temu posebne važnosti. U svakom slučaju, Venecija je već 1301. god. ponovno uvela dvogodišnje kneževe-činovnike.³⁴⁸ Uostalom promjena je već bila »u zraku«. Nagodba iz 1283. god. silno jača ulogu komune tako da doživotni knez postaje zapravo doživotni činovnik. Od toga pa do dvogodišnjeg činovnika zaista nije nego jedan korak.

VII. REZULTATI

1. Novo čitanje isprave iz 1283. god. o sporazumu između M. Maurocena, osorskog kneza i stanovništva otoka Cresa pokazalo je da je čitanje Š. Ljubića umnogome bilo pogrešno. Novo čitanje omogućilo je ne samo točnije razumijevanje sadržaja isprave, već je poslužilo kao osnova za pravnu analizu prava i dužnosti općina i stanovništva na Cresu u 1283. god. i prije tog vremena.

2. Analiza isprave iz 1283. god. i usporedba razvijenosti kvarnerskih općina pokazale su da su pri kraju XIII st. creske općine bile najrazvijenije općine na kvarnerskom području. Osobito treba istaći da su sve novčane kazne i prihodi od davanja u zakup tzv. općinskog zemljišta ulazili u općinsku blagaju i time stvarali solidnu osnovu za razvoj komunalnih institucija. Analiza tih prihoda u kvarnerskim općinama pokazuje da su najrazvijenije općine bile creske i labinska, da su nešto slabije bile razvijene općine na otoku Krku, kastavska i veprinačka, da je još slabije bila razvijena senjska općina, a da su najslabije bile razvijene vinodolske i plominska općina.

Nekretnine (šume, »jezera«, pašnjaci) koje nisu u privatnom vlasništvu pripadale su prema srednjovjekovnim koncepcijama u vlasništvo i vlast vrhovne vlasti, tj. na Kvarneru Veneciji odnosno feudalnom gospodararu. U znak priznanja tog vlasništva ili vlasti plaćali su korisnici tih nekretnina naknadu pod raznim nazivima (npr. štivra u feudalnim posjedima od Brseča do Rijeke, sulj u Vinodolu, narok u Senju). Ta naknada imala je i privatnopravni karakter zakupnine i javnopravni karakter poreza. U razvijenijim općinama,

³⁴⁷ Mitis n. dj. 151.

³⁴⁸ Ljubić, n. dj. I, 193, br. CCLXXXVII.

dakle u prvom redu na Cresu, tu naknadu plaćala je općina vrhovnoj vlasti i time dobila pravo da ubire zakupninu od svojih članova — korisnika tih nekretnina.

Glavni rashodi općine sastojali su se od upravo spomenute naknade za korištenje tzv. općinskih zemljišta i od kneževe plaće.

Na Cresu su se prije 1283. god. novčane kazne dijelile između općine i kneza, a pripadnici općine su osobno opterećeni raznim davanjima i radovima (angarijama).

3. Rezultati iz t. 2 nužno su postavili pitanje razvoja kvarnerske općine od kasnorimskog doba do srednjovjekovne komune, tj. pitanje tzv. kontinuiteta između rimskih municipalnih i srednjovjekovnih komunalnih institucija.

Kako za VII i VIII st. ne postoje izravni podaci za razvoj dalmatinskih gradova, to je bilo korisno poslužiti se podacima koji su proizašli iz analize Rižanskog placita, a koji se odnose na položaj istarskih gradskih općina u bizantsko doba. Analiza je pokazala da u istarskim gradskim općinama toga doba nisu više postojale kurije, da se stanovništvo dijelilo na dvije klase, od kojih je viša — possessores — postigla pravo biranja općinskih funkcionara. Šume i pašnjaci pripadali su dijelom općini — načelno kao organu jedinstvene državne vlasti — a dijelom su pripale na korištenje pojedinim posjednicima. Općine i stanovništvo bili su opterećeni raznim podavanjima prema centralnoj državnoj vlasti, ali su ta podavanja bila prilično umjerena.

Analiza raspoloživih podataka iz dalmatinskog područja za XI st. i ranije pokazala je da je biskup bio doduše vrlo ugledna osoba u gradu, ali da on nije bio nikakav gradski funkcionar. Analiza je nadalje pokazala da kršćanska općina nije odigrala praktički nikakvu ulogu u stvaranju srednjovjekovne gradske općine. Utvrđeno je nadalje da je diferenciranost među stanovništvom bila sasvim izražena još od VII st. dalje, a da je »cjelokupni narod« za vrijeme čitavog razdoblja, tj. od VII do XI st., sudjelovao pri važnijim javnopravnim aktima u prvom redu zbog toga da bi ti akti bili na najpotpuniji način objavljeni, a i zbog toga da bi razne odluke što su ih nametali lokalni vlastodršci dobile u okolnostima slabe i udaljene centralne vlasti kakvu-takvu legalizaciju. Sve to upućuje na to da su srednjovjekovni dalmatinski gradovi bili organizirani na vojnički način, slično kao što je i organizacija drugih dijelova Bizanta bila temeljena na vojničkoj organizaciji: egzarhat u Raveni, dukat u Veneciji, teme u Maloj Aziji. Specifičnost vojne organizacije dalmatinskih gradova uvjetovana je posebnim okolnostima: nedostatak veće količine obradive zemlje i postojanje razmjerno skromno razvijenog pomorstva i trgovine. Upravo specifična vojna organizacija dalmatinskih gradova najbolje objašnjava već spomenutu diferencijaciju stanovništva i sudjelovanje naroda pri objavljivanju važnijih odluka. Glavni gradski funkcionari, priori i tribuni izvorno su također vojnog karaktera, s time da je naziv tribuna obuhvaćao u prvoj polovici XI st. dva pojma: funkciju nižeg vojnog zapovjednika i nasljedni počasni naziv viših gradskih slojeva. Tribun u svom skraćenom obliku trun ili trum postao je zato sastavnim dijelom imena mnogih uglednijih građana u svim dalmatinskim gradovima od Cresa do Splita.

Od XI st. dalje posvjedočeno je stupanje dalmatinskih gradova, uključujući dakako i Osor kao najvažniji grad na otoku Cresu, u razne među-

narodnopravne odnose koji najčešće nose pečat stanovite podložnosti prema nekoj stranoj sili. Gradovi se ugovorima nerijetko obvezuju na plaćanje tributa. Kako su ti gradovi u XI st. još pod bizantskim vrhovništvom, to njima nedostaje javnopravna legitimacija za osnivanje takvih odnosa, a razumljivo je da su na to još manje ovlašteni gradski funkcionari, koji su zapravo bizantski funkcionari samoupravnih javnopravnih tijela (općina). Gradovi sa svojim predstavnicima prisiljeni su zato stupati u privatnopravne odnose sa stranim silama, tj. prisiljeni su obvezivati se kao privatnopravni skup kojem su na čelu prior i biskup, kao najugledniji građani. Privatnopravni element osobito je vidljiv iz okolnosti što se građani obvezuju »zajedno sa svojim nasljednicima«, dakle upotrebljavaju formulaciju koja je izravno suprotna svakom javnopravnom shvaćanju općine kao pravne osobe, a koja je posve u skladu sa shvaćanjem građana kao privatnopravnog skupa. Sve se to vidi osobito zorno već iz ugovora što su ih sklopili god. 1018. Rab, Krk, Osor i Beli s mletačkim duždom. U biti radi se dakako o javnopravnim ugovorima koje sklapa jedna međunarodnopravna osoba s drugom. Od god. 1069, tj. od vremena nestanka bizantske prisutnosti na Jadranu, a osobito na sjevernom Jadranu, na koji se Bizant nije više nikad vratio, gradovi naglo preuzimaju atribute samostalnih međunarodnih subjekata pa se od toga doba može strogo pravno gledano računati početak njihova razvoja u srednjovjekovne komune. Dakako da je ekonomski i društveni razvoj predmet posebnog proučavanja.

Ipak treba naglasiti da su u XII st. dalmatinski gradovi izloženi žestokom pritisku novih snaga, u prvom redu hrvatsko-ugarskih kraljeva i Mletačke Republike. Na Cresu su mletačke aristokratske obitelji pristupile pokušaju nasilne feudalizacije popraćene krajnjom i otvorenom eksploatacijom stanovništva. To je imalo za posljedicu stalan jak otpor koji je kulminirao u ubojstvu creskog kneza u prvoj polovici XIII st. i u kompromisu iz 1283. god. između Venecije, feudalnog kneza i otočnog stanovništva. Tim kompromisom izvojevali su članovi creskih općina ekonomsku samostalnost svojih općina i uklonili pokušaje feudalizacije te svrstali creske općine u najnaprednije općine tog doba.

Riassunto

L'ACCORDO TRA IL CONTE DI OSSERO ED I COMUNI DI CHERSO DEL 1283 E LA QUESTIONE DI CONTINUITA' TRA IL MUNICIPIO ROMANO E LE CITTA' MEDIEVALE SULL'ISOLA DI CHERSO

1. La nuova lettura dell'accordo stipulato nell'anno 1283 tra il conte di Ossero M. Mauroceno e gli abitanti di Cherso dimostra che la lettura eseguita da Š. Ljubić è in molti punti errata. Questa nuova lettura non soltanto offre la possibilità di comprendere meglio il contenuto del documento, ma può anche servire da base per l'analisi giuridica dei diritti e dei doveri del comune e degli abitanti di Cherso nell'anno 1283 ed antecedentemente.

2. L'analisi del documento, come pure il paragone dello sviluppo tra i comuni ci dimostra che alla fine del XIII secolo i comuni dell'isola di Cherso

erano i più sviluppati sul territorio del Quarnero. E' necessario notare che tutte le pene pecuniarie e le entrate realizzate con la locazione dei cosiddetti terreni comunali affluivano nella cassa comunale ed in tal modo formavano una solida base per lo sviluppo delle istituzioni comunali. Da questa analisi risulta inoltre che i comuni più sviluppati erano Cherso ed Albona, seguiti da Veglia, Castua ed Apriano, quindi da quello ancor meno sviluppato da Segna, ed infine dai piccoli comuni di Vinodol e Fianona. Gli immobili (boschi, »laghi«, pascoli) secondo i concetti medievali erano proprietà del potere supremo. Quale conferma di tale proprietà e potere gli usufruttari degli immobili versavano un compenso denominato variamente (p. e. štivra nei feudi che si protendevano da Bersezio fino a Fiume, sulj nel Vinodol, narok a Segna). Tali compensi avevano carattere d'affitto e d'imposta (terratico), cioè entravano nel campo del diritto privato e di quello pubblico. Quest'ultimo si rafforzava coll'andar del tempo, tanto più che nei comuni più sviluppati — principalmente a Cherso — tale compenso veniva versato dal comune al potere supremo, e con ciò il comune otteneva il diritto d'incassare l'affitto dai propri membri-usufruttari di tali immobili. Le uscite principali del comune consistevano nel suddetto compenso che esso versava per l'usufrutto dei cosiddetti terreni comunali e nello stipendio del conte.

A Cherso prima del 1283 le pene pecuniarie si dividevano tra il comune ed il conte, mentre gli appartenenti al comune venivano personalmente addebitati con varie prestazioni ed angarie.

3. I risultati sunnominati portano necessariamente al problema dello sviluppo dei comuni del Quarnero dall'epoca del tardo impero romano ai comuni medievali, cioè al problema della cosiddetta continuità tra gli istituti romani e quelli comunali del Medio evo.

Siccome per i secoli VII e VIII non esistono dati diretti sullo sviluppo delle città dalmate, è opportuno usufruire dei dati risultanti dall'analisi del Placito di Risano, che si riferiscono alla posizione delle città dei comuni istriani ai tempi bizantini.

L'analisi ha dimostrato che nei comuni cittadini istriani a quel tempo non esistevano più le curie, che gli abitanti si dividevano in due classi delle quali la superiore — i possessores — aveva conseguito il diritto d'eleggere i funzionari comunali. I boschi ed i pascoli appartenevano in parte al comune quale organo del potere statale centralizzato, ed in parte erano dati in usufrutto ai singoli possidenti.

I comuni e gli abitanti erano addebitati con varie prestazioni verso il potere statale centrale, benchè queste prestazioni fossero abbastanza moderate. L'analisi dei dati disponibili riguardanti il territorio dalmato nel XI secolo ed anche prima, dimostra che il vescovo, anche se era persona distinta, non era funzionario del comune. Inoltre risulta che l'influenza del comune cristiano sulla formazione dei comuni cittadini medievali era praticamente nulla. E' stato pure constatato che la differenziazione tra gli abitanti era molto espressa già dal VII secolo in poi, e che »l'intero popolo« durante questo periodo di tempo, cioè dal VII fino al XI secolo partecipava nel esercizio del potere principalmente perchè tale partecipazione era il miglior modo per pubblicare le decisioni, ma anche perchè le decisioni prese dai potenti locali ottenessero

una certa approvazione, visto che il potere centrale era debole e lontano. Tutto ciò indica che le città dalmate medievali erano organizzate in modo militare specifico, abbastanza simile all'organizzazione delle altre parti del Bisanzio che si basavano sull'organizzazione militare: l'esarcato di Ravenna, il ducato di Venezia, le terre nell'Asia Minore. La specifica organizzazione militare delle città dalmate era condizionata da momenti particolari come la mancanza di vasti terreni coltivabili, il commercio e la marina mercantile relativamente poco sviluppati.

Proprio l'organizzazione militare specifica delle città dalmate chiarisce nel miglior modo possibile la suddetta differenziazione degli abitanti e la partecipazione del popolo nelle proclamazioni delle decisioni più importanti. I funzionari più importanti delle città (priori e tribuni) avevano da principio carattere militare. Nella prima metà del XI secolo il termine tribuno aveva due significati e cioè: capo della milizia locale, e titolo onorifico ereditario nei ranghi cittadini superiori. Nella forma abbreviata di *trun* o *trum* il termine tribuno è pertanto diventato parte integrale del nome di parecchi distinti cittadini in tutte le città dalmate da Cherso a Spalato.

Dal XI secolo in avanti le città dalmate — compresa naturalmente Ossevo quale città più importante dell'isola di Cherso — entravano in relazioni internazionali, ma non con piena parità di diritto, e spesso promettendo il pagamento del tributo. Il Bisanzio esercitava ancora la sua sovranità su queste città, ed a esse mancava naturalmente la capacità giuridica per i rapporti internazionali. Perciò le città con i propri rappresentanti erano costretti ad entrare in relazioni internazionali principalmente di carattere privato, cioè erano costrette ad impegnarsi come società del diritto privato con a capo il priore ed il vescovo, cioè i cittadini più raguardevoli. L'elemento privato è soprattutto da notare nelle circostanze che gli abitanti si impegnavano »assieme ai propri eredi«, usavano cioè la formulazione che è contraria a qualsiasi concetto del comune quale ente giuridico del diritto pubblico.

Tutto ciò è particolarmente ben visibile nei contratti stipulati nel 1018 tra Arbe, Veglia, Ossevo e Beli da una parte, ed il doge di Venezia dall'altra. Nella sua sostanza si tratta naturalmente di un contratto con carattere di diritto pubblico. Dal 1069, cioè dal tempo quando la presenza bizantina sparisce dall'Adriatico, e specialmente dall'Adriatico settentrionale dove il Bisanzio non ha fatto più ritorno, le città assumono gli attributi di soggetti del diritto internazionale, e giuridicamente parlando, d'allora data l'inizio del loro sviluppo in comuni medievali.

Bisogna accentuare che nel XII sec. le città dalmate sono esposte a impetuose pressioni da parte di nuove forze, principalmente dai re croato-ungarici e dalla repubblica veneziana. A Cherso le famiglie aristocratiche veneziane aderiscono al tentativo di feodalizzazione forzata accompagnata da estrema ed aperta esploatazione degli abitanti. La conseguenza è una forte e continua resistenza che culmina nell'assassinio del conte di Cherso avvenuto nella prima metà del XII secolo, e nel compromesso del 1283 realizzato fra tre fattori: Venezia, il conte e gli abitanti dell'isola. Con questo compromesso i membri dei comuni di Cherso hanno ottenuto l'indipendenza economica, eliminato i tentativi di feodalizzazione, e inserito i propri comuni tra quelli più progressivi di quel tempo nella regione del Quarnero.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

7

ZAGREB

1975

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 7

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Igor Karaman

Prijevod

Dr Blanka Jakić (njemački)

Lektor

Branko Erdeljac

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor